

Behoort bij besluit van
Burgemeester en wethouders
van de gemeente Etten-Leur
Int. kenmerk:

2021OG0353-01



Vooronderzoek Conventionele Explosieven Regionale Keringen Gemeenten Breda, Moerdijk, Etten-Leur en Drimmelen



Datum: 10 november 2020
Kenmerk: 20P159 definitief rapport versie 1.0

**BOMBS
AWAY** 

Distributielijst

- Antea Group Nederland
- Bombs Away B.V.

Opdrachtgever:	Opgesteld:	Geaccordeerd:	Kenmerk en status:
Dhr. M. de Jong Antea Group Nederland	Mvr. K. Eeftink MA Historicus Bombs Away B.V.	Dhr. B. van Wiggeren MA Projectleider/historicus Bombs Away B.V.	20P159 Definitief rapport Versie 1.0
Handtekening:	Handtekening:	Handtekening:	Datum:
			10 november 2020

Bombs Away BV

Postbus 1148
3500 BC Utrecht
www.bombsaway.nl
KvK: 53705165
IBAN:

Maliebaan 74
3581 CV Utrecht
info@bombsaway.nl
BTW: 850983666B01
NL31ABNA0455602794

1	Inleiding	5
1.1	Aanleiding	5
1.2	Doel vooronderzoek	5
1.2.1	Uitgangspunt	5
1.2.2	Werkwijze vooronderzoek	6
1.3	Projectteam	6
1.4	Scope onderzoeksgebied Regionale Keringen.....	6
1.5	Leeswijzer	7
2	Geraadpleegde bronnen	8
2.1	Verantwoording bronnenmateriaal.....	8
2.2	Reeds uitgevoerde onderzoeken.....	8
2.3	Literatuur.....	9
2.4	Archiefonderzoek in Nederland	10
2.4.1	Stadsarchief Breda (SAB) te Breda	10
2.4.2	West Brabants Archief (WBA) Bergen op Zoom.....	13
2.4.3	Regionaal Archief Tilburg (RAT) te Tilburg.....	15
2.4.4	Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) te Den Bosch.....	16
2.4.5	Utrechts Archief (UA) te Utrecht.....	17
2.4.6	Nationaal Archief in Den Haag (NA)	17
2.4.7	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie Amsterdam (NIOD)	18
2.4.8	Nederlands Instituut voor Militaire Historie Den Haag (NIMH)	19
2.4.9	Semi-statisch Archief (SSA).....	20
2.4.10	Studiegroep Luchtoorlog 1939-1945 (SGLO).....	20
2.5	Archiefonderzoek in het buitenland	20
2.5.1	The National Archives (TNA) UK te Londen.....	20
2.5.2	National Archives and Records Administration (NARA) te Washington	20
2.5.3	Bundesarchiv-Militärarchiv (BaMa) te Freiburg	21
2.6	Luchtfoto-onderzoek	21
3	Resultaten inventarisatie	22
3.1	Inleiding.....	22
3.2	Mobilisatieperiode	22
3.3	Meidagen 1940	23
3.4	Duitse bezettingsjaren.....	26
3.5	Bevrijdingsjaar 1944-1945.....	31
3.6	Naoorlogse periode – heden.....	43
3.7	Luchtfoto-analyse.....	49
3.8	Inventarisatiekaarten.....	54
3.9	Leemten in kennis	56
4	Analyse gegevens	57
4.1	Indicaties	57
4.1.1	Soort en Hoeveelheid CE	57
4.1.2	Verschijningsvorm	58
4.2	Horizontale afbakening	58
4.3	Verticale afbakening.....	61
4.3.1	Diepteligging CE.....	61
4.4	Naoorlogse ontwikkelingen	61
4.5	Leemten in kennis	62
5	Conclusie en Advies	63
5.1	Conclusie	63
5.1.1	Aan te treffen CE.....	63
5.1.2	Horizontale afbakening verdachte gebieden	63

5.1.3	Verticale afbakening verdachte gebieden.....	63
5.1.4	Naoorlogse ontwikkelingen	63
5.1.5	Leemten in kennis	63
5.2	Advies.....	64
6	Bijlagen.....	65
Bijlage 1	Overzicht beoordelen/evalueren inventarisatie (WSCS-OCE 2012).....	66
Bijlage 2	Vaststellen verdacht gebied en afbakening in vooronderzoek.....	68
Bijlage 3	Dekking geraadpleegde luchtfoto's	70
Bijlage 4	MORA's van het Semi-Statisch Archief (SSA) te Rijswijk	75
Bijlage 5	Certificaat ISO 9001:2015	77

Afbeelding voorblad: Kraters in de omgeving van het onderzoeksgebied. Bron: NCAP, sortieref. 16-1429, fotonr. 1061, d.d. 29-11-1944.

1 INLEIDING

1.1 Aanleiding

De aanleiding van het vooronderzoek zijn de voorgenomen civieltechnische werkzaamheden aan dijken in verschillende gemeenten in Oost-Brabant.

Het is niet bekend of er rekening gehouden dient te worden met het aantreffen van conventionele explosieven (CE) uit de Tweede Wereldoorlog in deze gebieden. Indien er CE aanwezig zijn in de bodem van de te onderzoeken gebieden, dan bestaat de mogelijkheid op een ongecontroleerde detonatie van een of meerdere CE. Op basis van de Arbowetgeving en de Openbare Orde en Veiligheid dienen alle risico's voor de uitvoering van de geplande werkzaamheden in kaart gebracht te worden zodat de risico's op ongecontroleerde detonatie zoveel mogelijk worden ingeperkt. Aan de hand van dit vooronderzoek CE is bepaald of én waar er sprake is van een risico op het aantreffen van CE.

In opdracht van Antea Group Nederland heeft Bombs Away B.V. te Utrecht een vooronderzoek uitgevoerd voor het project Regionale Keringen in de huidige gemeenten Drimmelen, Breda, Etten-Leur en Moerdijk naar de aanwezigheid van CE uit de Tweede Wereldoorlog (zie afbeelding 1 op pagina 7 voor het onderzoeksgebied).

1.2 Doel vooronderzoek

Het doel van dit vooronderzoek CE is het vaststellen of er in de geraadpleegde bronnen indicaties zijn waaruit blijkt dat (delen van) het onderzoeksgebied tijdens de Tweede Wereldoorlog betrokken is (zijn) geweest bij oorlogshandelingen waardoor er (mogelijk) CE op/in de bodem zijn achtergebleven. Indien er indicaties zijn dat (delen van) het onderzoeksgebied betrokken (zijn) is geweest bij oorlogshandelingen dan wordt het (de) verdachte gebied(en) horizontaal afgebakend en worden de volgende zaken vastgesteld:

- De soort(en) van de aan te treffen CE;
- De hoeveelheid van de aan te treffen CE;
- De verschijningsvorm van de aan te treffen CE;
- De horizontale afbakening van verdacht(e) gebied(en);
- De minimale en maximale diepteligging van de aan te treffen CE.

1.2.1 Uitgangspunt

Het vooronderzoek is conform het WSCS-OCE 2012 uitgevoerd. In deze richtlijnen voor het uitvoeren van het vooronderzoek staan de verplichte bronnen die geraadpleegd dienen te worden alsmede de aanvullende bronnen. Bombs Away heeft naast de verplichte bronnen ook aanvullende bronnen geraadpleegd. Op basis van uitgevoerde vooronderzoeken in het verleden is gebleken dat vaak relevante informatie aanwezig was in de aanvullende bronnen. Deze informatie had in een aantal gevallen invloed op de omvang van het verdachte gebied.

Bron	Raadplegen WSCS-OCE		Door Bombs Away geraadpleegd
	Verplicht	Aanvullend	
Literatuur	✓		✓
Gemeentelijk & Provinciaal archief	✓		✓
Nederlands Instituut Militaire Historie (NIMH)		✓	✓
Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD)		✓	✓
Explosieven Opruimingsdienst Defensie (EODD)	✓		✓
Luchtfotocollectie Wageningen Universiteit	✓		✓
Luchtfotocollectie Kadaster	✓		✓
Luchtfotocollectie The Aerial Reconnaissance Archives		✓	✓
The National Archives UK		✓	✓
Bundesarchiv-Militärarchiv		✓	✓

Bron	Raadplegen WSCS-OCE		Door Bombs Away geraadpleegd
	Verplicht	Aanvullend	
The National Archives and Records Administration USA		✓	✓
Getuigen		✓	Niet beschikbaar

Tevens zijn de volgende bronnen door Bombs Away geraadpleegd die niet vermeld zijn in het WSCS-OCE 2012, maar die wel relevante informatie kunnen bevatten over het onderzoeksgebied:

- Semi-statisch Archief (SSA) Defensie te Rijswijk;
- Nationaal Archief (NA) te Den Haag;
- Websites.

1.2.2 Werkwijze vooronderzoek

Het vooronderzoek is conform de huidige richtlijnen (WSCS-OCE 2012) uitgevoerd en bestaat uit twee delen, namelijk de inventarisatie en de beoordeling & evaluatie. In het eerste deel van het vooronderzoek, de inventarisatie, is alle relevante informatie verzameld uit de geraadpleegde bronnen. Op basis van de verzamelde informatie is vastgesteld of er oorlogshandelingen hebben plaatsgevonden waarbij (mogelijk) CE zijn achtergebleven binnen de grenzen van het onderzoeksgebied.

In de geraadpleegde bronnen zijn indicaties gevonden waaruit blijkt dat (delen van) het onderzoeksgebied getroffen is (zijn) door oorlogshandelingen. In het tweede deel van het vooronderzoek, de beoordeling & evaluatie¹, is de verzamelde informatie beoordeeld en geëvalueerd. Op basis van de beoordeling en de evaluatie zijn de volgende zaken vastgesteld:

- De soort(en) van de aan te treffen CE;
- De hoeveelheid van de aan te treffen CE;
- De verschijningsvorm van de aan te treffen CE.
- De horizontale begrenzing van verdacht(e) gebied(en);
- De minimale en maximale diepteligging van de aan te treffen CE;

De resultaten van de inventarisatie en de beoordelingen en evaluatie zijn in dit rapport opgenomen met een bijbehorende CE-bodembelastingkaart.

1.3 Projectteam

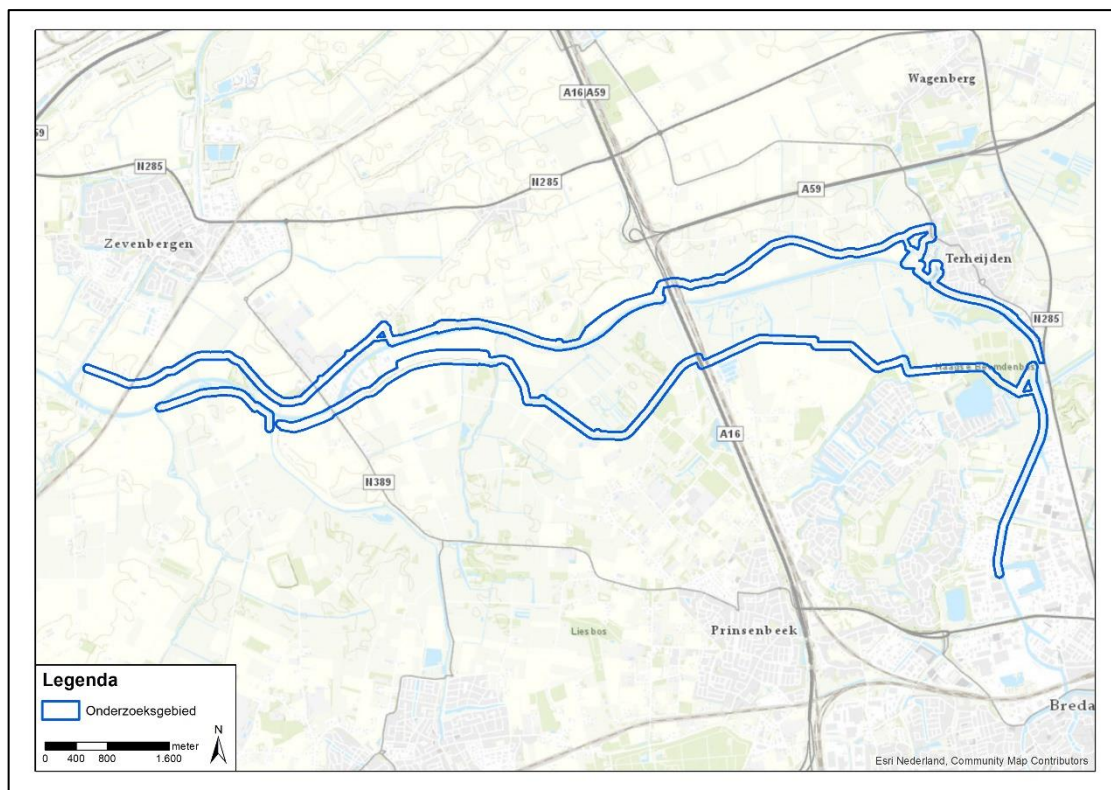
In het kader van dit vooronderzoek heeft Bombs Away het projectteam samengesteld dat de werkzaamheden heeft uitgevoerd. Het projectteam bestond uit de volgende medewerkers:

- | | |
|--------------------------------------|----------------------------------|
| • Dhr. B. van Wiggen MA | Projectleider/historicus |
| • Mevr. K. Eeftink MA | Historicus |
| • Mevr. M. E. M. Diederiks MA | GIS-specialist/luchtfoto-analist |

1.4 Scope onderzoeksgebied Regionale Keringen

Dit vooronderzoek richt zich op het oostelijke gebied van Regionale Keringen in de provincie Noord-Brabant. In afbeelding 1 hieronder is op een kaart met blauwe lijnen het onderzoeksgebied weergegeven geheten 'Regionale Keringen'.

¹ In bijlage 1 zijn de richtlijnen van de WSCS-OCE 2012 voor de beoordeling en evaluatie weergegeven.



Afbeelding 1: Onderzoeksgebied van het project Regionale Keringen.

1.5 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt nader ingegaan op de geraadpleegde bronnen. In het derde hoofdstuk komen de resultaten van het bronnenonderzoek aan bod. Vervolgens worden de resultaten beoordeeld en geëvalueerd in hoofdstuk 4. In hoofdstuk 5 zijn de conclusie en advies beschreven. In de bijlagen van dit rapport zijn diverse stukken opgenomen, waaronder de geraadpleegde luchtfoto's.

2 GERAADPLEEGDE BRONNEN

2.1 Verantwoording bronnenmateriaal

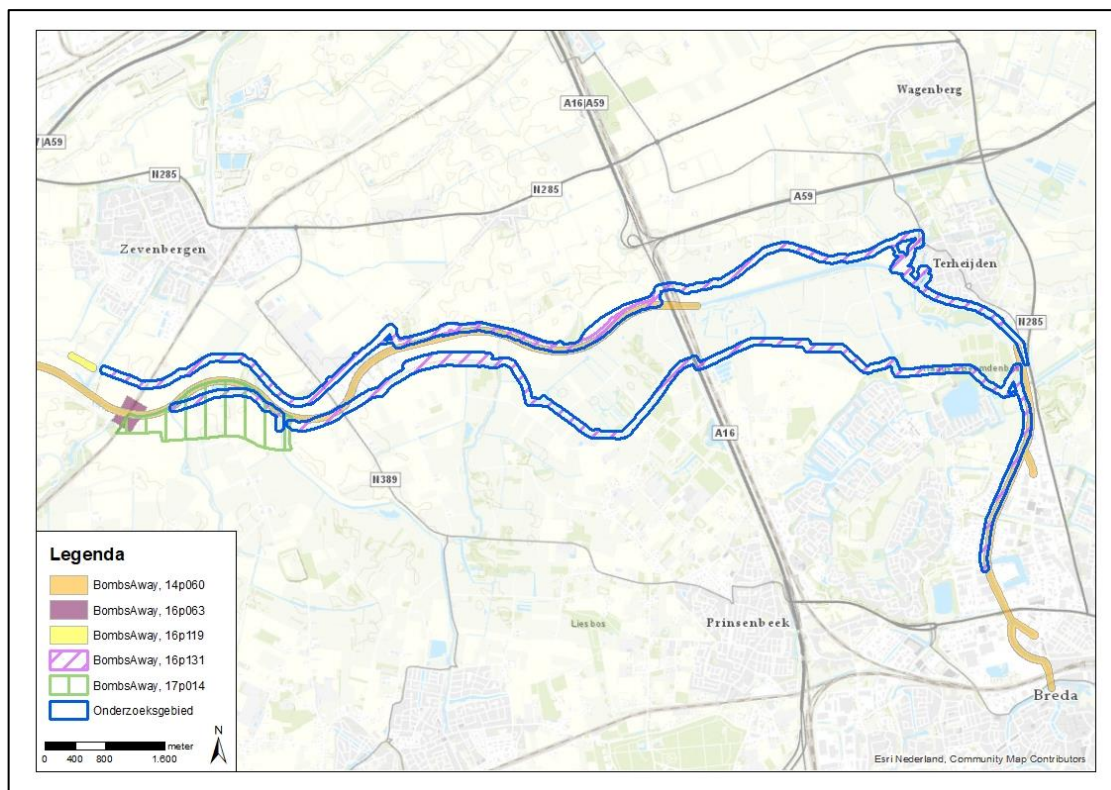
Om een zo goed en een zo compleet mogelijk vooronderzoek uit te voeren zijn er diverse bronnen geraadpleegd. Als in een bron een indicatie staat waaruit blijkt dat het onderzoeksgebied getroffen was door een oorlogshandeling, dan dient deze indicatie in een mogelijke tweede en/of meerdere bronnen te worden bevestigd. Wanneer dit niet het geval is dan moet op basis van deze enkele bron een afweging worden gemaakt welke consequentie(s) dit heeft voor het onderzoeksgebied. In dit hoofdstuk komen de geraadpleegde bronnen in het kader van het vooronderzoek aan bod. Per bron is aangegeven welke literatuur en/of archiefstukken/documenten zijn geraadpleegd, zodat voor de lezer de herleidbaarheid van indicaties (en contra-indicaties) van oorlogshandelingen duidelijk is. Sommige bronnen zijn integraal geraadpleegd voor alle onderzoeklocaties in West-Brabant, anderen zijn specifiek geraadpleegd voor een enkel deelgebied.

2.2 Reeds uitgevoerde onderzoeken

Bij de opdrachtgever is geïnformeerd of er in het verleden (voor)onderzoeken zijn uitgevoerd binnen de grenzen van het onderzoeksgebied en/of in de directe omgeving hiervan. Ten tijde van het huidige vooronderzoek zijn er drie reeds uitgevoerde vooronderzoeken bekend:

- Definitief rapport *Vooronderzoek Conventionele Explosieven De Mark Gemeenten Breda, Drimmelen, Moerdijk, Etten-Leur en Halderberge* opgesteld door Bombs Away B.V. met kenmerk 14P060 d.d. 1 maart 2014;
- Definitief rapport *Vooronderzoek Conventionele Explosieven Dijkversterking West-Brabantse Delta* opgesteld door Bombs Away B.V. met kenmerk 16P119 d.d. 7 oktober 2016;
- Conceptrapport *Vooronderzoek naar het risico op het aantreffen van conventionele explosieven NB 17b Zevenbergen* opgesteld door Bombs Away B.V. met kenmerk 16P063 d.d. 23 juni 2016.
- Definitief rapport *Vooronderzoek Verbetering regionale keringen Brabantse Delta Oost* opgesteld door Bombs Away B.V. met kenmerk 16P131 d.d. 23 december 2016;
- Conceptrapport *Vooronderzoek Krijtenburgsche Polder Gemeenten Halderberge en Etten-Leur* opgesteld door Bombs Away B.V. met kenmerk 17P014 d.d. 1 maart 2017.

In het geval van de hierboven genoemde rapporten die zijn geraadpleegd uit eigen archief zijn relevante meldingen overgenomen in het huidige rapport. Ook de conclusies van deze eerdere rapporten zijn bestudeerd voor dit rapport.



Afbeelding 2: reeds uitgevoerde vooronderzoeken in de omgeving van het onderzoeksgebied.

2.3 Literatuur

In het kader van dit vooronderzoek is een literatuurstudie uitgevoerd. Naast de standaard boekwerken over de gevechtshandelingen in de Tweede Wereldoorlog op het land en in de lucht, zijn ook de regionale en streekgebonden publicaties bestudeerd. In onderstaande overzicht zijn de geraadpleegde publicaties weergegeven.

- Alphen, J. van, *Breda bevrijd oktober 1944. Oorlog en bevrijding in woord en beeld* (z.p. 1994);
- Alphen, J. van, *3 november 1944 de slag om het Markkanaal. Oorlog en bevrijding in woord en beeld* (Breda 1984);
- Amersfoort, H. & Kamphuis P. (red.), *Mei 1940. Strijd op Nederlands grondgebied* (Amsterdam 2012);
- Bakker, J.J., *Gemeentebestuur in oorlogstijd: de stedelijke overheid van Breda onder Duitse bezetting VIII* (Oisterwijk 2011);
- Broos, P.J.G.M., Hendriks, M.S.M., Buckens, A.C. & F.J. Hulst (red.), *“Er heerschte een ernstige oorlogstoestand”. Etten-Leur in de Tweede Wereldoorlog* (Etten-Leur 1995);
- Bollen, H.A. & Vroemen, P., *Canadezen in actie. Nederland najaar '44 - voorjaar '46* (Warnsveld 1993);
- Brongers, E. H., *Opmars naar Rotterdam deel 2, Van Maas tot Moerdijk* (Soesterberg 2004)
- Buitkamp, J., *Van de Mark naar de Moerdijk; Oorlog en bevrijding in woord en beeld* (Moerdijk 1983);
- Coenders, C. *‘De Fransen komen’ Breda en omstreken in de Tweede Wereldoorlog* (z.p. z.j.);
- Dellepoort, Prof. J. en Nijman, T. *De bevrijding van Oud-Gastel en Stampersgat; Herinneringen aan de oorlogsjaren 1940-1944* (geen plaats 1949);
- Didden J., & Swarts, M., *Autumn Gale/Herbststurm. Kampfgruppe Chill, schwere Heeres Panzerjäger-Abteilung 559 and the German recovery in the autumn of 1944* (Boxtel 2013);

- Engelse, A. den, 'De Binnenlandse Strijdkrachten te Klundert: 5 november 1944 tot 24 maart 1945', *De Overdracht* 20.3 (oktober 1994);
- Hoedelmans, P., Wagenaar, A. & Wolff, I. de., *De bevrijding van West-Brabant. Een streek en haar bewoners temidden van verwoesting en oorlogsgeweld. September 1944-mei 1945* (Rossendaal 1994);
- Klep, Ch. & Schoenmaker, B., *Oorlog op de flank. De bevrijding van Nederland 1944-1945* (Den Haag 1995);
- Korthals Altes, A., *Luchtgevaar. Luchtaanvallen op Nederland 1940-1945* (Amsterdam 1984²);
- Nispen, C.A.I.L. van, 'Bedreigd bezet en bevrijd. Bosschenhoofd en Hoeven in de Tweede Wereldoorlog' *Heemkundekring De Honderd Hoeven Jaarboek* 8 (1992);
- Oudheidkundige Kring Zevenbergen, *Zevenbergen 50 jaar bevrijd* (Zevenbergen 1994);
- Rooijen, M., van, *Breda in beeld 1940-1985* (Breda 1984);
- Zwanenburg, G.J., *En nooit was het stil...Kroniek van een Luchtoorlog* (2 delen; Den Haag 1990, 1992).

Relevante informatie uit de bestudeerde literatuur is verwerkt in dit rapport (zie hoofdstuk 3).

2.4 Archiefonderzoek in Nederland

Naast literatuurstudie is er archiefonderzoek in Nederland uitgevoerd. De gemeentelijke archieven van Breda, Terheijden, Zevenbergen, Etten-Leur, Hoeven en Klundert zijn geraadpleegd alsmede het provinciaal archief van Noord-Brabant in het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC). Verder zijn ook stukken uit het Nationaal Archief (NA) in Den Haag, het archief van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) te Amsterdam en van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) bestudeerd. Ook zijn de archieven van de Explosieven Opsporingsdienst van Defensie (EODD) en het Semi-statisch Archief (SSA) van Defensie geraadpleegd. In de volgende sub-paragrafen worden deze archieven nader beschreven.

Relevante informatie uit de geraadpleegde stukken en dossiers zijn verwerkt in dit rapport (zie hoofdstuk 3).

2.4.1 Stadsarchief Breda (SAB) te Breda

Vanwege de uitgestrektheid van het onderzoeksgebied was het noodzakelijk om van verschillende (voormalige) gemeenten de archieven te raadplegen. In het Stadsarchief van Breda (SAB) zijn de archieven van Breda ingezien. De gemeentearchieven van de andere betrokken gemeenten liggen opgeslagen in regionale archieven en komen hieronder aan bod. In de onderstaande tabellen is voor de gemeente Breda en de (voormalige) gemeente Princenhage/ Prinsenbeek een overzicht weergegeven van de bestudeerde stukken.

Gemeentearchief Breda

Toeg. nr.	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
ARC0004.2	220/IX		Stukken betreffende de wederopbouw 3. opgave verwoeste boerderijen 10. enquête wederopbouw 14. enquête oorlogsschade
	227/X		Inlevering van wapens
	336/VI	1937 t/m 1941	Algemeen 2. Inzending proces-verbalen van ongevallen
	342/I		1. Vliegende bommen
	342/II	1940 t/m 1946	Dossier 1b. Melding van bombardementen en andere voorvallen
	342/III	1940 t/m 1944	Dossier 1c. Processenverbaal betreffende bombardementen e.d.
	351/III	1931 t/m 1944	Ontploffingen en ontbrandingen
ARC0004.3	231/IV	1945	Militair gezag
	664/II		Mijnen en gevonden projectielen, munitiewagen, munitieopslagplaatsen, opruimingsdiensten, ingravingen in de

Toeg. nr.	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
			<i>Flierstraat, aangetroffen munitie op diverse plaatsen</i>
ARC0043.2	18	1943-1944	<i>Maandrapporten recherche</i>
	18a	1944 nov - 1945 mrt 12	<i>Politierapporten betreffende een overzicht van alle gebeurtenissen direct na de bevrijding, opgesteld ten behoeve van het Militair Gezag en politiefunctionarissen</i>
	19	1942-1947	<i>Maandrapporten van alle afdelingen</i>
	34a		<i>Weekverslagen van de gemeentepolitie Breda over de periode 5 mei 1941-13 september 1941</i>
	34b		<i>Dagverslagen van de gemeentepolitie Breda over de periode 15 september 1940-1 augustus 1942, ingezonden door de Commissaris van de Politie aan de Sicherheitspolizei te 's-Hertogenbosch 1940 september 1-1942 augustus 1</i>
	538-558, 573-573, 599-602 en 604-605		<i>Registers dag- en nachtrapporten verschillende bureaus</i>
	974d	1940-1945	<i>Processen-verbaal, rapporten en verslagen betreffende de gevolgen van luchtaanvallen, zoals bominslagen en neergestorte vliegtuigen, en de maatregelen die ter bestrijding werden genomen</i>
	978	1939-1971	<i>Stukken betreffende onderzoek naar en het opruimen van oorlogstuig</i>
	980	1971-1973	<i>Correspondentie en rapporten over het onschadelijk maken van bommen en het tegengaan van vals bomalarm</i>
ARC0052	6a	1940 mei - 1945 maart	<i>Waarnemingen, meldingen, verklaringen e.d. gedaan en afgelegd in het kader van de luchtbeschermingstaak</i>
	6b	1944 dec - 1945 aug	<i>Opgaven van gevonden projectielen</i>
	6d	1942 mrt - 1944 dec	<i>Opgaven van bominslagen en van de gevolgen aan slachtoffers en materiële schade</i>
	30	1940-1944	<i>Correspondentie van het hoofd Luchtbeschermingsdienst, vak Haagweg, Martinus Antonius Maria Poorts</i>

Gemeentearchief Princenhage (vanaf 1942 Prinsenbeek)

Toeg. nr.	Titel	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
0703	inventaris van het archief van het gemeentebestuur van Princenhage, 1810-1941.	395	1940 - 1941	<i>Stukken betreffende het burgerlijk gezag en buitengewone omstandigheden in oorlogstijd</i>
		1456	1930 - 1939	<i>Stukken betreffende henummering der huizen</i>
		1584	1938 - 1941	<i>Stukken betreffende de bescherming tegen luchtaanvallen</i>
		1585	1940	<i>Opgaven van evacuees en gerepatrieerden in de gemeente</i>
		1728	1940 - 1941	<i>Stukken betreffende materiële schade ten gevolge van oorlogshandelingen</i>
		1729	1941 - 1942	<i>Stukken betreffende de zorg voor burgerslachtoffers van oorlogsgeweld</i>
		1912	1929 - 1941	<i>Stukken betreffende vordering en inkwartiering van de Nederlandse Krijgsmacht</i>
		1912a	ca. 1940	<i>Inkwartieringsregister, ingedeeld naar straat (Beek) en wijknummer (B-J)</i>
		1913	1940 - 1942	<i>Stukken betreffende vordering en inkwartiering van de Duitse Weermacht</i>
		1932	1940 - 1941	<i>Stukken betreffende vorderingen door de Duitse Weermacht van gebouwen en terreinen</i>
		1957	1932 - 1941	<i>Processen-verbaal betreffende schending van de openbare orde</i>
		1959	1939 - 1941	<i>Processen-verbaal betreffende openbare gezondheid en veiligheid</i>

Toeg. nr.	Titel	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
		1966	1939 - 1941	Processen-verbaal betreffende landschapsschoon en militaire zaken
		1973	20e eeuw	Oorlogszakboekjes van Johannes Arnoldus Heijnen (4e reg. inf.), Adrianus Petrus Jonkers (3e reg. inf.), Kornelis van Loon (3e afd. Politietroepen) en Leendert Rijkaart (3e reg. inf.)
0613.1	Gemeente Prinsenbeek 1942 - 1962	474	1944,1945, 1947,1951	Stukken betreffende opgave staat van gebouwen door oorlogsgeweld vernield en onteigening puin in kader Wederopbouwwet
		475	1946-1956	Dossiers inzake het afhandelen van oorlogsschade aan objecten verzekerd bij Molest-Risico voor Gemeenten
		476	1946-1956	Dossiers inzake het afhandelen van oorlogsschade aan objecten door het Bureau Financiering Wederopbouw Publiekrechtelijke Lichamen,
		557	1942-1956	Dossiers inzake het inleveren van wapens en munitie tijdens de Duitse bezetting en de financiële afwikkeling na de bevrijding
		646	1943-1945	Dossiers inzake het neerkomen en ontploffen van projectielen, munitie en explosieven,
		647	1945-1946	Dossiers inzake het vinden en ruimen van projectielen, munitie en explosieven,
		789	1942-1946	Dossier inzake het aanvragen en toekennen van een uitkering ten behoeve van C. Franken in verband met verwondingen opgelopen bij een bominslag in zijn woning
		790	1943	Dossier inzake het aanvragen en toekennen van een uitkering in verband met het vervoer en ziekenhuisverpleging van diverse leerlingen van de rooms-katholieke jongensschool aan de Kapelstraat naar aanleiding van verwondingen opgelopen bij een granaatontploffing op het schoolplein
		791	1943-1951	Dossier inzake het aanvragen en toekennen van een uitkering ten behoeve van J. Leijs in verband met verwondingen opgelopen bij een granaatontploffing op het schoolplein van de rooms-katholiek jongensschool aan de Kapelstraat
		792	1943-1944	Dossiers inzake het aanvragen en toekennen van een uitkering ten behoeve van J.A. Aarts en F. Dikmans in verband met verwondingen opgelopen bij een granaatinslag in de Groenstraat
		794	1944, 1946	Dossier inzake het aanvragen en toekennen van een uitkering ten behoeve van C. van Beurden in verband met verwondingen opgelopen bij een granaatontploffing op het schoolplein van de rooms-katholieke jongensschool aan de Kapelstraat
		795	1945	Dossier inzake het aanvragen en toekennen van een uitkering ten behoeve van A.J. Balemans in verband met verwondingen opgelopen bij een ongeval met een fosforbom
		797	1945	Nota van de burgemeester gericht aan het Districts Bureau Verzorging Oorlogsslachtoffers te Breda met verzoek tot het toekennen van een uitkering ten behoeve van P.C. Dircken in verband met verwondingen opgelopen bij een beschieting door Duitse soldaten bij het verlaten van de schuilkelder
		798	1945-1946	Dossier inzake het aanvragen en toekennen van een uitkering ten behoeve van C.J. Dirven in verband met verwondingen opgelopen bij een beschieting van een trein door geallieerde vliegtuigen
		800	1945-1946	Dossier inzake het aanvragen en toekennen van een uitkering ten behoeve van C.B. Klijsen in verband met verwondingen opgelopen bij beschadiging van zijn woning door oorlogshandelingen
		801	1945, 1947	Dossier inzake het aanvragen en toekennen van een uitkering ten behoeve van F. van Meel in

Toeg. nr.	Titel	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
				verband met verwondingen opgelopen bij een ongeval met een landmijn
		802-a	1945-1947	Dossiers inzake het aanvragen en afwijzen van een uitkering ten behoeve van diverse slachtoffers A tot en met Z in verband met financieel nadeel en verwondingen opgelopen tijdens oorlogs-omstandigheden
		803	1955, 1957	Beschikkingen van de directeur- generaal van de Wederopbouw en Volkshuisvesting tot het toekennen van bijdragen aan particulieren tot afwikkeling van geleden oorlogsschade
		826	1943	Dossier inzake het verlenen van medewerking aan het verzoek ingevolge artikel 72 van de L.O.-wet 1920 van het bestuur van de rooms-katholieke jongensschool door het beschikbaar stellen van gelden voor het herstellen van schade aan het pand en het meubilair van het schoolgebouw Kapelstraat 44 veroorzaakt ten gevolge van de bezetting door militairen
		869	1944-1945	Dossier inzake het bekendmaken van de plicht tot het inleveren van wapens, munitie, springstoffen en radiotoestellen op last van het militaire gezag,
		870	1945-1948	Dossiers inzake het financieel afwikkelen na de bevrijding van de vorderingen op last van de Duitse bezettingsautoriteiten door de Schade enquête Commissie te Breda en door andere instanties
		876	1944-1945	Stukken betreffende het bevrijden van de gemeente door het Poolse leger
		877	1944-1945	Dossier inzake het opgeven van de toestand van de gemeente aan de commissaris der koningin kort na de bevrijding door de Poolse troepen,
		878	1945	Dossier inzake het opgeven van neergeschoten geallieerde vliegtuigen aan de commissaris der koningin
		879	1945-1949	Stukken betreffende het toekennen van schade-vergoedingen voor nadeel of schade aangebracht door geallieerde legeronderdelen (zogenaamde claims)

2.4.2 West Brabants Archief (WBA) Bergen op Zoom

Het West Brabants Archief (WBA) beheert sinds 1 juli 2016 de archieven van negen gemeenten in Noord-Brabant: Bergen op Zoom, Etten-Leur, Moerdijk, Halderberge, Roosendaal (en Nispen), Rucphen, Steenbergen, Woensdrecht en Zundert. Hieronder vallen ook de voormalige gemeenten Klundert, Hoeven en Zevenbergen. In onderstaande tabellen staan de geraadpleegde stukken weergegeven begeleid door een korte inleiding van de geraadpleegde stukken uit de archieven van de relevante (voormalige) gemeenten.

West Brabants Archief: Gemeentearchief Zevenbergen

Het gemeentearchief van Zevenbergen wordt momenteel geïnventariseerd en omgenummerd na de fusie van het WBA met het Markiezenhof. Hierdoor was slechts een aantal stukken beschikbaar en niet de gehele inventaris. Deze beperkte beschikbaarheid van het gemeentearchief van Zevenbergen is opgenomen in paragraaf 3.9 Leemten in Kennis.

Toeg. nr.	Titel	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
665	Inventaris van de collectie 35 J.J. van Aken, burgemeester van Zevenbergen van 1925 tot 1942		1944	Stukken betreffende de Hulpactie 1944 van Het Roode Kruis (H.A.R.K.).
		40	1939-1941	Stukken betreffende de regeling van schadevergoeding ten gevolge van de militaire inundatie.
		54		'Bijzonder politie-relaas betreffende belevenissen uit de 1e oorlogsdagen 1940', opgemaakt door W. van Baal, chef van de politie te Zevenbergen, 31.

Toeg. nr.	Titel	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
		57		<i>Inventaris van materiële schade, opgelopen tijdens de oorlogshandelingen in.-</i>
		62	Mei 1940	<i>Foto's van de verwoestingen in Zevenbergen en Zevenbergschen Hoek in de meidagen van 1940</i>
		63	Mei 1940	<i>Omslag van portefeuille, getiteld 'Bijlagen, aantekeningen privé oorlogsgeschiedenis in de gemeente Zevenbergen, 10 mei 1940-10 mei 1941. Door burgemeester Van Aken gegeven aan pastoor Van Kessel'.</i>
0682	Gemeentebestuur Zevenbergen 1930-1985	1455	1941-1943	<i>Dossiers betreffende de bescherming van luchtaanvallen</i>
		1456	1940-1944	<i>Processenverbaal van de Luchtbeschermingsdienst</i>
		1460	1940	<i>Dossier betreffende bescherming tegen luchtaanvallen</i>
		1461	1973-1944	<i>Dossiers betreffende bescherming tegen aanvallen vanuit de lucht</i>
		1463	1942-1944	<i>Dossiers betreffende bescherming tegen aanvallen vanuit de lucht.</i>
		1468	1940-1943	<i>Rapporten van de Luchtbescherming te Zevenbergschen Hoek</i>
		1470	1941	<i>Dossiers betreffende bescherming tegen aanvallen vanuit de lucht</i>
		1476	1940	<i>Rapporten van de Luchtbescherming te Zevenbergen</i>

West Brabants Archief: Gemeentearchief Etten-Leur

Het WBA omvat ook het gemeentearchief van Etten-Leur. Hiervan waren bij Bombs Away B.V. relevante gegevens bekend met betrekking tot het onderzoeksgebied. Deze zijn opgenomen in hoofdstuk drie in de inventarisatie van gebeurtenissen. In onderstaande tabel zijn de geraadpleegde stukken weergegeven.

Toeg. nr.	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
0008	Doos 67 (161)		<i>Postduiven, vermisten rijwielen, opnemings oorlogsschade</i>
	Doos 67 (162)		<i>Postduiven, vermisten rijwielen, opnemings oorlogsschade</i>
	Doos 67 (163)		<i>Postduiven, vermisten rijwielen, opnemings oorlogsschade</i>
	Doos 68 (164)		<i>Processen-verbaal oorlogsschade</i>
	Doos 69 (165)		<i>Processen-verbaal oorlogsschade</i>
	Doos 70 (166)		<i>Luchtbeschermingsdienst</i>
0009	-	-	<i>Luchtbeschermingsdienst</i>
0085	456	1942-1944	<i>Politie maandrappporten met bijlagen</i>
	612	1940-1947, 1949	<i>Stukken betreffende het vaststellen van de door de oorlogsvoering aangebrachte schade aan woningen en gebouwen en de wederopbouw daarvan</i>
	742	1939-1942, 1945-1948	<i>Stukken betreffende het opruimen en onschadelijk maken van explosieve voorwerpen</i>
	745	1942, 1946-1949	<i>Brandrapporten</i>
	1116	1940-1941	<i>Rapport betreffende de gevolgen van bombardementen van de oorlogsdagen van mei 1940, met bijlagen</i>
	1138	1944-1945	<i>Proces-verbaal en rapport betreffende beschietingen, met bijlagen</i>
	1140	1944-1945	<i>Stukken betreffende het vaststellen van het tijdstip van bevrijding</i>
	1149	1945	<i>Stukken betreffende het inventariseren van plaatsen waar terechtstellingen hebben plaatsgevonden en het verstrekken van inlichtingen ten behoeve van de geschiedbeschrijving van Nederland in oorlogstijd</i>
	1151	1945-1947	<i>Stukken betreffende het inventariseren en opruimen van verdedigingswerken en munitieopslagplaatsen</i>

West Brabants Archief: Gemeentearchief Hoeven

Ook uit het gemeentearchief van Hoeven waren enkele relevante stukken bekend met betrekking tot de Luchtbeschermingsdienst en schaderapporten. Deze staan in onderstaande tabel en zijn uitgewerkt in hoofdstuk 3.

Toeg. nr.	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
0248	1082	1937-1947	Luchtbeschermingsdienst en -plan
	1122	1940-1945	Rapporten luchtaanvallen
	2532	1933-1954	Gemeentepolitie (-veldwachters)
	2705	1942-1944	Politionele maandrapporten
	2994	1941	Schade door schietoefeningen van het Duitse leger
	2995	1945-1952	Schade door geallieerde militairen aangebracht

West Brabants Archief: Gemeentearchief Klundert

Schaderapporten, stukken van de Luchtbeschermingsdienst en opruiming en inlevering van munitie zijn onderzocht in het gemeentearchief van Klundert, waarin enkele relevante gegevens werden aangetroffen. Deze gegevens zijn verwerkt in hoofdstuk 3.

Toeg. nr.	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
0248	3735	1940	Stukken betreffende oorlogsschade aan gebouwen
	3740	1936-1940	Stukken betreffende de luchtbeschermingsdienst. Overige stukken
0474	38	1940-1945	Oorlog
0476	8435	1940, 1941-1946	Dossier betreffende oorlogsschade
	8479	1941-1944	Dossier betreffende de Luchtbeschermingsdienst Kern Klundert
	8486	1946	Dossier betreffende de opgaven van munitie
	8796	1944	Dossier betreffende opruiming van militaire werken te Roodevaart

2.4.3 Regionaal Archief Tilburg (RAT) te Tilburg

Regionaal Archief Tilburg biedt een schat aan historische informatie over de stad Tilburg en de aangesloten gemeenten Alphen-Chaam, Baarle-Nassau, Dongen, Drimmelen, Geertruidenberg, Gilze en Rijen, Goirle, Hilvarenbeek, Loon op Zand, Oisterwijk, Oosterhout en Waterschap De Dongestroom. Hieronder valt ook de voormalig gemeente Terheijden. Ook hier zijn stukken met betrekking tot oorlogsschade geraadpleegd. Relevante informatie is verwerkt in hoofdstuk 3. In onderstaande tabel de geraadpleegde stukken.

Gemeentearchief Terheijden.

Toeg. nr.	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
2423	270-271	1940-1945	Stukken betreffende herstel oorlogsschade aan gemeente eigendommen (gemeentehuis en lokale scholen)
	334	1944-1956	Stukken betreffende wederopbouw dorpskern Terheijden: herbouwegevallen; overzicht schadegevallen; beëindiging plaatselijke commissie wederopbouwwerkzaamheden
	474	1942-1950	Stukken betreffende melding van bominslagen en gevonden projectielen binnen de gemeente Terheijden
	476	1941-1962	Stukken betreffende brandweerstatiestiek/brandrapporten en rapporten hulpverlening
	484		Stukken betreffende verbetering/herstel oorlogsschade aan wegen in de gemeente Terheijden; schade aan wegen tijdens meidagen 1940/bevrijding 1944
	493	1944-1945	Stukken betreffende herstel oorlogsschade aan brug over de Wagenbergse Vliet
	621		Stukken betreffende meldingen bijzondere gebeurtenissen in de gemeente Terheijden (oorlogshandelingen)

2.4.4 Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) te Den Bosch

In het provinciaal archief van Noord-Brabant (BHIC) in Den Bosch liggen enkele archieven opgeslagen van de provincie Noord-Brabant. In deze archieven is gezocht naar stukken van het Militair Gezag (MG) van de provincie. Het MG werd direct na de bevrijding van de bezette gebieden ingesteld als tijdelijk bestuur dat moest zorgen voor de openbare orde en veiligheid. De stukken uit het archief van het MG gaan over het ruimen van mijnen en andere projectielen en schademeldingen uit de hele provincie. Daarnaast zijn archiefstukken van de bestuurlijke organen van de provincie Noord-Brabant waarin informatie is te vinden over bominslagen in de provincie en het herstel van vernielingen. De volgende stukken zijn ingezien:

Toeg. nr.	Titel	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
127	Militair gezag Noord-Brabant, 1944-1946	32	1944	Kaarten mijnen in Berlicum
		33	1944	Kaarten mijnen in Roosendaal en Nispen
		34	1945	Kaarten oorlogsschade aan woningen, boerderijen, kerken en andere gebouwen
		43	1932-1944	Kaarten vernielde verkeerswegen en bruggen
		46	1932-1944	Kaarten waterwegen en vernielde sluizen en bruggen in arrondissement 's-Hertogenbosch
		47	1932-1944	Kaarten waterwegen en vernielde sluizen en bruggen in westelijk Brabant
		211	1945	Rapporten over in januari - maart in Noord-Brabant neergekomen vliegende bommen V.1 en V2
		215	1944-1945	Instructies, verordeningen, verslagen en rapporten brandweer en luchtbescherming
		216	1944-1945	Opruiming mijnen
		218	1944-1945	Vijandelijke luchtlandingen
		219	1944-1945	Sectie brandweer en luchtbescherming,
		267	1944-1945	Weekrapporten sectie openbare werken
		270	1944-1945	Wederopbouw drinkwater-, elektriciteits- en gasvoorziening
		271	1944-1945	Wederopbouw infrastructurele werken, voornamelijk bruggen
		272	1944-1945	Wederopbouw
		279	1944-1945	Rapporten militaire commissaris Noord-Limburg
		280	1944-1945	Schade enquête commissie
		307	1944-1945	Mijnen en andere explosieven
		326	1944-1945	Brandweer, luchtbescherming en mijnopruiming
		342	1944-1945	Oorlogsschade, openbare werken
		393	1944-1945	Rapporten Luchtbeschermingsdienst Breda over neergekomen vijandelijke projectielen,
		403	1945	Proces-verbaal ontploffing bij munitiedepot onder Roosendaal,
		411	1944-1945	Oorlogsbuit,
		417	1944-1945	Brandweer en luchtbescherming
		418	1944-1945	Aangeven en opruimen mijnenvelden
		437	1944-1945	Herstel beschadigde spoorwegbruggen waterwegen
		459	1944-1945	Politie aangelegenheden
		460	1944-1945	Brandweer en luchtbescherming
		461	1945	Opruimen mijnen en opgaven neergekomen V.1's en V2's
		469	1944-1945	Werkzaamheden Heidemij op vliegveld Volkel
		510	1944-1945	Mijnopruiming, sectie brandweer en luchtbescherming
		511	1944-1945	Brandweer en luchtbescherming
		521	1944-1945	Opgave beschadigde (water)wegen
		522	1944-1945	Wederopbouw en vordering woonruimte
371	Provinciale Waterstaat, 1876-1949 N.B. stukken van 1741-1951	1671	1942-1949	Opgaven door gemeenten- en waterschapsbesturen van geleden oorlogsschade, en stukken over vergoeding daarvoor
		1391	1941-1944	Overleg tussen gemeenten en bezettingsautoriteiten over schade aan wegen door bom- en granaatinslag

Toeg. nr.	Titel	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
		542	1945-1949	Opgaven van en bescheiden over (opruiming) bruggen die door oorlogshandelingen zijn verwoest
		1316	1943-1945	Herstel oorlogsschade aan dijken en overleg tussen provincie, luchtbescherming en Duitse bezettingsautoriteit ter voorkoming schade
1085	Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant, 1920-1946	431	1944-1945	Verslagen van CdK voor de minister van Binnenlandse Zaken over oorlogsgebeurtenissen en toestand waarin provincie zich bevindt na bevrijding
		798	1940 mei-juni	Opgaven aan regeringscommissariaat van in aanmerking komende projecten voor wederopbouw oorlogsschade in Noord-Brabant
		799	1940 juli-september	Opgaven aan regeringscommissariaat van in aanmerking komende projecten voor wederopbouw oorlogsschade in Noord-Brabant
1148	Provinciaal Bestuur Noord-Brabant, 1920-1949	443	1944	Lijsten oorlogsschade aan eigendommen provincie, gemeenten en waterschappen
		1286	1946-1947	Herstel schade door oorlog en bezetting aan eigendommen publiekrechtelijke en daarmee gelijkgestelde lichamen,

2.4.5 Utrechts Archief (UA) te Utrecht

Het onderzoeksgebied is gelegen bij het spoor. Om die reden zijn In het Utrechts Archief (UA) in Utrecht stukken ingezien omtrent onregelmatigheden op het spoor tijdens de Tweede Wereldoorlog. In de onderstaande tabel zijn de stukken weergegeven die voor het onderzoeksgebied zijn geraadpleegd.

Toeg. nr.	Titel	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
943	Nederlandse spoorwegen, dienst vervoer en dienst exploitatie	617-a	1944-1945	Stukken betreffende de exploitatie en het vervoer in de laatste periode van de bezetting en de eerste periode kort na de bevrijding
		661 t/m 665	1940-1945	Registers van onregelmatigheden en ongevallen
948	Nederlandse Spoorwegen, bestuursorganen	475	1945-1955	Stukken betreffende de totstandkoming en de uitvoering van Wet 1751 inzake de voorziening in de kapitaalbehoefte van de NS en de toekenning van bijdragen in de door de NS ten gevolge van de oorlogsomstandigheden en de bezetting van Nederland geleden schade
949	Nederlandse Spoorwegen, juridische zaken	696	1940-1941	Verslagen van onregelmatigheden ten gevolge van oorlogshandelingen
		934	1950-1954	Inzake gevallen van oorlogsschade (R194)
957	Nederlandse Spoorwegen, hoofdboekhouding, administratieve afdeling, financieel-economische zaken	842	1941-1947	Correspondentie betreffende de vergoeding van oorlogsschade, 1941-1947
		843	1940-1945	Correspondentie met de Algemeen Gemachtigde voor Oorlogs- en Defensieschaden over de Afwikkeling van de schade van de NS, 1940-1945
		845	1945-1950	Stukken betreffende de regeling van de schade bij de dochterondernemingen
		860	1945-1952	Stukken betreffende het verrekenen van de stakingsschade en oorlogsschade

2.4.6 Nationaal Archief in Den Haag (NA)

In het NA zijn stukken en kaarten bewaard gebleven betreffende bunkers en verdedigingswerken op verschillende plaatsen in Nederland. In de onderstaande tabel staan de geraadpleegde stukken met betrekking tot het onderzoeksgebied.

Toeg. nr.	Titel	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
2.13.167	Bunkerarchief	272-284	1951	Blokkaarten van werken
		285-296		Overzichtskaarten

Toeg. nr.	Titel	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
		1112-1119		Nederlandse stafkaarten met aantekeningen van stellingen en complexen, schaal 1:25000
		1120		Stellingkaarten van heel Nederland (dienstgeheim) met vermeldingen van alle Nederlandse en Duitse werken waarop de aard van de groepen van werken door symbolen zijn aangegeven. Groot formaat.
2.13.25	Militair Gezag	1563	1944-1945	Rapporten betreffende bom- en granaatslagen en de organisatie van luchtbeschermingsdiensten in gemeenten in Zeeland, Noord-Brabant en Limburg [4.46.00]
		1567	1944-1945	Stukken betreffende de opsporing en ruiming van mijnen en andere explosieven [4.75.00]
		1568		Rapporten van de Censurdienst van de Sectie PTT inzake brieven waarin melding gemaakt wordt van bombardementen, afschriften [4.06.00]
		2822	1945	Kaarten en tekeningen van havens, vaarwegen en vernielde bruggen [XXV]
		2823	1945	Stukken betreffende herstel en onderhoud van wegen en het aanvragen van het hiervoor benodigde materieel
		2824	1945	Stukken betreffende herstel van spoorbruggen, spoor- en tramwegen en beschikbaarstelling van de hiervoor benodigde materialen [IIId]
		2858	1944-1945	Stukken betreffende aanleg, onderhoud en beheer van vliegvelden door de onder Sectie IX ressorterende Technische Dienst Vliegtuigen
		2859	1945	Correspondentie van J. Kok, hoofd van Bureau Aanleg, Beheer en onderhoud van Militaire Vliegvelden, afschriften
		2871	1944-1946	Verslagen en rapporten betreffende diverse vliegvelden
		3746	1945	Overzicht van de ontmijning van Nederland

2.4.7 Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie Amsterdam (NIOD)

In het archief van het NIOD is onder andere het archief van het *Generalkommissariat für das Sicherheitswesen (Höhere SS- und Polizeiführer Nord-West)* geraadpleegd. Deze instantie was het politieapparaat van het Duitse bestuur. In de onderstaande tabel zijn de bestudeerde stukken weergegeven.

Toeg. nr.	Titel	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
001	Wehrmachts-befehlshaber in den Niederlanden	19	1944-1945	Bekendmakingen van de Oberkommando der Wehrmacht vanuit het Führerhauptquartier betreffende aanvallen van het Duitse leger en van geallieerde legers
077	General-kommissariat für das Sicherheitswesen (Höhere SS- und Polizeiführer Nord-West) (1938)(1940-1945)	1328	1940-1941	Dagberichten van de Befehlshaber der Ordnungspolizei Den Haag betreffende vijandelijke luchtaanvallen
190a	Groep Albrecht	17-34	1945	Enige verslagen, alsmede medewerkers van de groep Albrecht afkomstig uit de volgende sectoren: het Noorden, Overijssel, de Achterhoek, en Twente, D. A. A. (=Deventer, Arnhem, Apeldoorn), de Veluwe en Gelderland, Alblasserwaard en de Betuwe, Utrecht, Amersfoort, Amsterdam, Woerden, Zuid-Holland, Zeeland, Zuid-Nederland
216k	Departement van Justitie (1935)(1940-1945)(1950)	181-185		Processen-verbaal van de plaatselijke luchtbeschermingsdiensten, politie en Marechaussee met betrekking tot vijandelijke vliegtuigen, bomaanvallen en ontploffingen in verschillende gemeenten

2.4.8 Nederlands Instituut voor Militaire Historie Den Haag (NIMH)

Het NIMH beheert collecties over de geschiedenis en de archieven van de Nederlandse krijgsmacht. In de tabel op de volgende pagina zijn de geraadpleegde collecties betreft Duitse verdedigingswerken en burgemeestersverklaringen van na de oorlog weergegeven. Verdere collecties zoals de collectie Vroemen (coll.nr. 422) waarbinnen is gezocht op relevante plaatsnamen met betrekking tot bevrijdingsrapporten hebben geen relevante gegevens opgeleverd.

Toeg. nr.	Titel	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
409	Gevechtsverslagen en –rapporten land- en luchtmachtstrijdkrachten mei 1940	-	-	Geen relevante gegevens aangetroffen
420	Burgemeestersverklaringen '40-'45	2	1945-1946	Baarderadeel t/m Buurmalsen
		24	1945-1946	Zaamslag t/m Zijpe (NH)
		26	1945-1946	Baarland t/m Buurmalsen
		29	1945-1946	Echt t/m Ezinge
		43	1945-1946	Ten Boer t/m Twisk
		48	1945-1946	Zaamslag t/m Zwollerkerkspeel
422	Collectie Vroemen	-	-	Geen relevante gegevens aangetroffen
575	Bureau Inlichtingen (1941 – 1945)/ Duitse verdedigingswerken	117	Geen datum	Verslag verdedigingswerken en inundaties in de bezettingstijd Hoofdstuk III: Overzichtskaat van inundaties tot stand gekomen in West Noord-Brabant
		125	29-05-1953	Noord-Brabant: Verkenningrapport van E. Scherpenhuysen betreffende de inundaties in West Noord-Brabant
			29-04-1952	Op kaarten ingetekende situaties van tankgrachten in West-Brabant, verstrekt door Hoofdingenieur Directeur Provinciale Waterstaat Noord-Brabant
		134	19-06-1944	Algemeen. Overzicht van de mate van inundatie van polders en plaatsen in Tholen, Duiveland, St. Philipsland, Schouwen, Goeree, Hoekschevaard, Beijerland, Voorne, Rozenburg, Rotterdam, Dintelvort, Stampersgat, Fijnaart, Noord-Holland en Breda, afkomstig van de Marine Inlichtingendienst. Schaal/code/blz.: NE/45/28.
		137	10-03-1944	Zuid Holland. Bericht betreffende de inundatie gebieden Rotterdam, Zevenbergen, Leiden en Geertruidenberg, naar de toestand van 10 maart 1944. Schaal/code/blz.: NE/45/42.
		379	04-01-1943	Verklaringslijst infrastructuur behorende bij situatieschets Steenberg (NB de nummers (behalve 40, 41 en 42) ontbreken op bijgevoegde situatieschets), bijgevoegd situatieschets [NB 2 stuks] met verklaringslijst verdedigingswerken. Schaal/code/blz.: GB/5309/44.
		386	Januari-februari 1944	Berichten AKB tot en met AKZ betreffende: Vliegveld Souburg op Walcheren, vliegveld Hoogerheyde, jachtvliegtuigen op Waalhaven en luchtafweeropstellingen aan de Waalhaven te Rotterdam. Vestingen te Arnhem en Baarn en garnizoen te Gouda (met schets). Tankgracht van Stampersgat naar Roosendaal en de uitvoering van tankgrachten in zandgrond rond Breda. Gerucht evacuatie Walcheren en Zuid-Beveland en evacuatie van Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden. Voedselvoorraden in Den Haag, inundatie van de Zuidpolder, voorbereiding vernieling Waalbrug te Nijmegen, mijnen in Zeeuwse wateren, blokschepen bij Dordrecht, prikkeldraadversperring te Rotterdam, hout voor defensiewerken, olieboringen te Schoonebeek bij Coevorden, militairen in de trein tussen Oldebroek-Zwolle-Wezep, particuliere lijnen bunker Ockenburg (Den Haag)(met twee bijlagen), aanleg

Toeg. nr.	Titel	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
				telefoonkabel van Breda naar Eindhoven, Ortskommandant te Zierikzee, en gerucht aantal manschappen Schouwen en Duiveland. Schaal/code/blz.: GB/5851/44
		424	Geen datum	Rapport landingsterreinen nr. 2, betreffende terreinen in West-Noord-Brabant. Schaal/code/blz.: GB/8256/44

2.4.9 Semi-statisch Archief (SSA)

Het Semi-statisch Archief (SSA) te Rijswijk beheert het archief van Defensie. In dit archief zijn onder ander de ruimrapporten van de Explosieven Opruimingsdienst Defensie (EODD) opgeslagen. Deze ruimrapporten, ook wel Munitie Opruiming Rapport Afdoening (MORA) genaamd, zijn gerangschikt per gemeente en worden sinds 1971 systematisch bijgehouden. In bijlage 4 zijn de geraadpleegde MORA's weergegeven.

Tevens bevinden zich in het SSA ook enkele dossiers van de Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD). De MMOD, was een voorloper van de huidige EODD en werd vlak na de Tweede Wereldoorlog opgericht. In het SSA bevinden zich talloze overzichten van geruimde munitie alsmede ruimrapporten van mijnevelden in de Nederlandse gemeenten. In de onderstaande tabel staan de geraadpleegde stukken.

Toeg. nr.	Titel	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
Geen	Archief MMOD	45		(E t/m G)
		47		(H t/m K)
		49		(M t/m N)
		52		(S t/m U)
		55		(W t/m Z)

2.4.10 Studiegroep Luchtoorlog 1939-1945 (SGLO)

De SGLO heeft in de loop der jaren een lijst samengesteld van alle vliegtuigcrashes in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog (1939-1945). Deze lijst is online raadpleegbaar op <http://verliesregister.studiegroepluchtoorlog.nl/zoek.php>. Op basis van de raadpleging van deze lijst is vastgesteld dat er een aantal vliegtuigcrashes heeft plaatsgevonden op de grens van de onderzoeksgebieden en/of in de directe omgeving hiervan. Relevante resultaten zijn opgenomen in hoofdstuk 3: *Inventarisatie*.

2.5 Archiefonderzoek in het buitenland

In een aantal buitenlandse archieven is informatie aanwezig die relevant kan zijn voor dit vooronderzoek. Bombs Away beschikt over een uitgebreide database met gegevens die in het verleden zijn gekopieerd/gefotografeerd in The National Archives UK (TNA UK) te Londen, Bundesarchiv-Militärarchiv (BaMa) te Freiburg en The National Archives and Records Administration (NARA) te Washington. In de volgende sub-paragrafen zal nader worden ingegaan op deze archieven.

2.5.1 The National Archives (TNA) UK te Londen

In TNA UK zijn onder ander *interpretation reports* en de *daily logs* (dagboeken) van verschillende eenheden van de Britse strijdkrachten gearcheeerd. Er is relevante informatie aangetroffen in de gegevens uit TNA UK in het kader van dit vooronderzoek. Deze informatie is verwerkt in het overzicht van gebeurtenissen in hoofdstuk 3.

Toeg. nr.	Inv. nr.	Jaar	Omschrijving
AIR 27	1674	Sep 1944	Squadron Number: 306, Records & Summary of Events
AIR 37	715	1944	2nd Tactical Air Force. Daily Log: Sep – Oct
AIR 37	716	1944	2nd Tactical Air Force. Daily Log: Nov – Dec
AIR 37	717	1945	2nd Tactical Air Force. Daily Log: Jan – Feb
AIR 37	718	1945	2nd Tactical Air Force. Daily Log: Mar – May

2.5.2 National Archives and Records Administration (NARA) te Washington

Net als in TNA UK zijn in NARA te Washington onder ander *interpretation reports* en de *daily logs* (dagboeken) van verschillende eenheden van Amerikaanse strijdkrachten

gearchiveerd. Er zijn geen documenten aangetroffen in de NARA die relevant zijn voor de onderzoeksgebieden.

2.5.3 Bundesarchiv-Militärarchiv (BaMa) te Freiburg

In het BaMa zijn o.a. archiefstukken van de *Führungsstab* van de Luftwaffe opgeslagen. In deze archiefstukken zijn alle melding van neergekomen vliegtuigbommen en toestellen in het bezette Europa beschreven van mei 1940 tot en met medio 1941. In het BaMa zijn geen relevante gegevens aangetroffen voor de onderzochte gebieden.

2.6 Luchtfoto-onderzoek

Een essentieel onderdeel van het vooronderzoek is de analyse van luchtfoto's. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn, met name door geallieerde luchtstrijdkrachten, veel luchtfoto's genomen van onder andere bezet Nederland. Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog stond de (geallieerde) luchtfotografie nog in de kinderschoenen, maar tegen het einde was het uitgegroeid tot een belangrijk onderdeel van de oorlogsvoering. Luchtfoto's werden niet alleen gebruikt om schade van een bombardement (*damage assessment*) vast te stellen, maar ook hele militaire campagnes werden op basis van luchtfoto's gepland.

Na de Tweede Wereldoorlog is een flink aantal (geallieerde) luchtfoto's vernietigd, maar het merendeel werd overgedragen aan archieven en andere publieke instellingen. In Nederland zijn er twee organisaties die beschikken over een collectie geallieerde luchtfoto's, namelijk Wageningen Universiteit en het Kadaster te Zwolle. In het buitenland beheren National Collection of Aerial Photography (NCAP²) te Edinburgh en The National Archives and Records Administration (NARA) te Washington de belangrijkste luchtfotocollecties van de Tweede Wereldoorlog.

Geraadpleegde luchtfoto's

Voor dit onderzoek zijn luchtfoto's uit de collecties Wageningen Universiteit (WAG), Kadaster (KAD) te Zwolle en National Collection of Aerial Photography (NCAP) te Edinburgh geraadpleegd. Er zijn relevante luchtfoto's besteld op basis van de beschikbaarheid op datum, voornamelijk foto's van rond de Bevrijdingsdagen (28 oktober 1944 tot en met 5 november 1944) van Oost Noord-Brabant.

In onderstaande tabel zijn de geraadpleegde luchtfoto's weergegeven.

Col. Nr.	Datum	Sortie Ref.	Foto nrs.	Kwaliteit	Bijzonderheden
NCAP	25-07-1940	H-030	229	B	Bewolking
WAG (196)	12-09-1944	106G-2847	3377, 3381, 3383	A	
KAD (800)	12-09-1944	106G-2848	3254, 4266, 4268,	A	
WAG (013)	16-09-1944	400-1073	3026	A	
KAD (807)	19-09-1944	106G-2983	4309, 4310, 4311, 4312, 4313	A	
NCAP	04-11-1944	4-1225	3032, 3061, 3099, 3198, 3199, 3200, 4128, 4182	A	
NCAP	29-11-1944	16-1429	1061, 2064	C	
WAG (050)	28-12-1944	4-1530	3055, 3056, 3058, 4056, 4058, 4059, 4061, 4062, 4064, 4065, 4066	A	
NCAP	09-07-1945	3G-TUD-S090	5084	C	
NCAP	13-07-1945	3G-TUD-S099	6162	C	

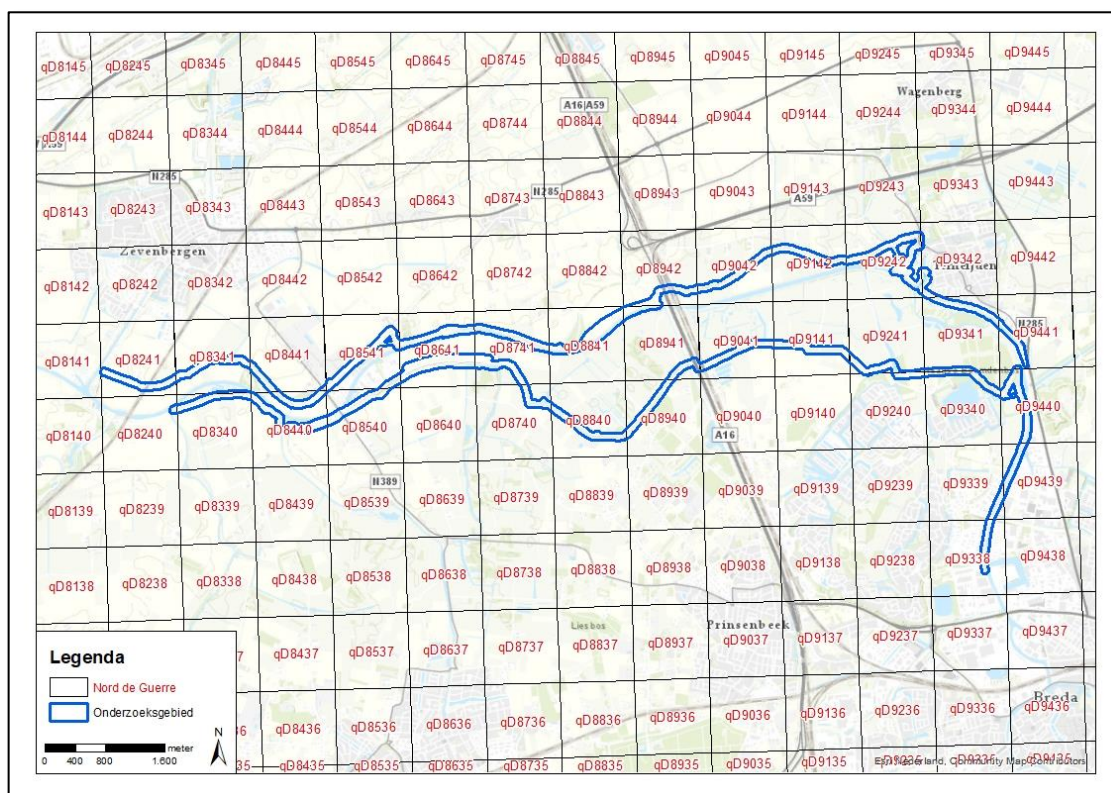
In de bijlagen is de luchtfoto-dekking per datum weergegeven.

² Opvolger van The Aerial Reconnaissance Archives (TARA)

3 RESULTATEN INVENTARISATIE

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zijn de resultaten weergegeven van de raadpleging van de bronnen die in het vorige hoofdstuk zijn vermeld. Aan de hand van de bronnen is een chronologisch overzicht geconstrueerd van gebeurtenissen die hebben plaatsgevonden binnen het onderzoeksgebied. Met voetnoten wordt telkens verwezen naar de geraadpleegde bron(nen).

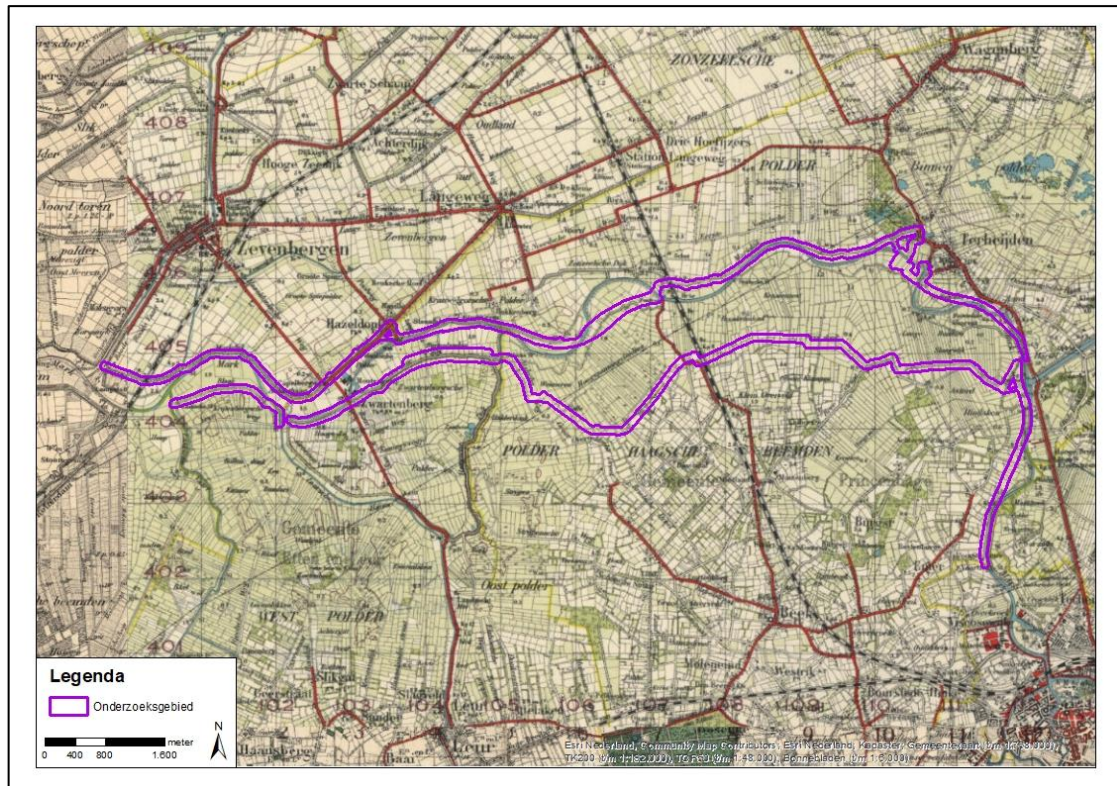


Afbeelding 3: overzichtskaart met de corresponderende coördinaatsvlakken bij het onderzoeksgebied.

3.2 Mobilisatieperiode

In de periode september 1939 – april 1940 werden de Nederlandse strijdkrachten gemobiliseerd. Aanleiding was de Duitse inval in Polen in september 1939 en de daaropvolgende oorlogsverklaring van de Frankrijk en Groot-Brittannië aan de Duitse regering. In deze periode werden de verschillende onderdelen van Nederlandse strijdkracht onder de wapenen geroepen en werd er een begin gemaakt met het aanleggen van verdedigingslinies, voorbereidingswerkzaamheden ten behoeve van inundaties, mijnenvelden en versperringen.

Er is voor het onderzoeksgebied met betrekking tot deze periode geen relevante informatie aangetroffen in de geraadpleegde bronnen.



Afbeelding 4: het onderzoeksgebied op een stafkaart uit 1935.

3.3 Meidagen 1940

In de vroege ochtend van 10 mei 1940 vielen Duitse eenheden Nederland binnen. Vanuit het grensgebied vielen Duitse grondstrijdkrachten Nederland binnen, terwijl Duitse parachutisteneenheden in West-Nederland landden. Bij Kornwerderzand en bij de Grebbelinie werden de Duitse grondstrijdkrachten staande gehouden en vochten Nederlandse eenheden tegen de Duitse parachutisteneenheden in het westen van Nederland. Na het bombardement op Rotterdam door Duitse luchtmachteenheden besloot het Nederlandse opperbevel te capituleren. Alleen in Zeeland werd nog doorgevochten door Nederlandse en Franse eenheden.

In reactie op de inval van het Duitse leger in Nederland trokken Franse troepen Nederland binnen om een verdedigingslinie op te zetten in het westelijk deel van Noord-Brabant. Na de val van de Peel-Raamstelling in het oosten lag Noord-Brabant open voor Duitse colonnes en daarmee de weg naar België en Frankrijk. De Franse legerleiding besloot om operatie Dyle-Breda uit te voeren en wilde met de 'manoeuvre de Breda' vijf tot acht dagen standhouden achter de rivier de Mark. De Mark moest als natuurlijke verdedigingslinie dienen. Breda zou daardoor in de frontlinie komen te liggen. Door de snelle Duitse opmars in Nederland en België lukte het echter niet om operatie Dyle-Breda uit te voeren. Om niets omsingeld te worden moesten de Franse troepen zich terugtrekken. De Franse legerleiding vergat echter de Nederlandse soldaten te waarschuwen die hun stellingen hadden betrokken aan de Mark: eentje net ten oosten van Zwartenberg, een andere bij de spoorbrug naar Moerdijk en de derde op het punt waar de Mark en het Markkanaal samenkomen.³

Als vertragingstactiek werden meerdere bruggen door de verschillende strijdende partijen verwoest. Om de Franse troepen zoveel mogelijk te hinderen bombardeerde de Luftwaffe de (spoor)wegen in westelijk Noord-Brabant, waarbij ook de Hoevense Beemden en de spoorbrug over het Markkanaal werden getroffen.⁴ Nederlandse soldaten hadden de Lamgatsebrug over de Mark opgeblazen en verbraken zo de verbinding tussen Zevenbergen en Hoeven. De brug

³ Nispen, *Bedreigd, bezet en bevrijd*, p. 61, Bollen en Vroemen (1993).

⁴ Nispen, *Bedreigd, bezet en bevrijd*, p. 52 en West Brabants Archief (WBA) toeg.nr. 248, inv.nr. 1122.

over het Markkanaal was ook beladen met explosieven door het Nederlandse leger. Deze springladingen werden geactiveerd doordat Duitse bommen in de buurt van de brug vielen.⁵⁶ Ondanks dat Breda frontstad dreigde te worden door het terugtrekken van de Franse legeronderdelen viel de stad op 13 mei vrijwel ongeschonden in Duitse handen.⁷ Slechts enkele hevige straatgevechten vonden plaats alsmede bombardementen in de Terheijdenstraat.⁸ Dit omving de enige schade in Breda gedurende de meidagen. Op 14 mei was de strijd in Noord-Brabant voorbij.⁹

Zonder datum

“Daarna vlogen [‘renden’ red.] we zonder er lang over na te denken de polder in en later de Huizersdijk op. Daar kwamen we Franse soldaten tegen met afweergeschut, die naar ons gebaarden dat we van de dijk af moesten en moesten gaan liggen, omdat de vliegtuigen laag overscheerden en waarschijnlijk zouden schieten.” Later vond de familie via het Meerenswegje veilig onderdak aan de Huizersdijk [Zevenbergen].¹⁰

Jaaf Oosthoek, een overlevende, meldde dat er bij zijn boerderij in de meidagen aan de Lamgatsedijk (Generaal Allenweg) te Zevenbergen nog weleens geschoten werd. Er zaten kogelgaten in de gevel. Naast de loopgraven en mitrailleursnesten werden in de omgeving overal palen in de grond gezet tegen luchtlandingen – aldus dhr. J. Oosthoek.¹¹

10 mei 1940

Een Nederlands jachtvliegtuig van het type Fokker G-1 maakte een noodlanding op de Huizersdijk bij Zevenbergen.¹²

Om kwart over 4 's nachts stortte een Duitse Juncker 88 van de unit 1./KG 30 neer bij de Kluisstraat te Prinsenbeek.¹³

Een Duitse bommenwerper stortte neer op een perceel bouwland aan de openbare weg ‘De Zwaluwstraat’ in Beek in de gemeente Princenhage.¹⁴ Het betrof vermoedelijk een Duitse Ju88 bommenwerper van het 1./KG30 die om 04:14 uur neerstortte in de Kluisstraat in Prinsenbeek (nabij de familie Van Beek).¹⁵

11 mei 1940

Tussen 10:00 en 22:30 uur vonden in de gemeente Princenhage negentien luchtaanvallen plaats waarbij op verschillende plaatsen bommen werden afgeworpen. Er werden winkelhuizen, woningen, landbouwschuren en stallingen vernield. Zevenmaal werd het wegdek beschadigd en werd op twee plaatsen een ondergrondse telefoonkabel vernield. Een trein werd beschoten en raakte dusdanig beschadigd dat deze niet verder kon rijden.¹⁶ Het is niet bekend waar de bommen precies neerkwamen.

12 mei 1940

De verdediging tegen het Duitse leger begon bij Volkerak, langs de Dintel tot en met Standaardbuiten en dan met onderbrekingen via Oudenbosch, Hoeven en Leur naar Terheijden. Vanaf daar liep de stelling langs de Mark zuidwaarts naar de Belgische grens. De

⁵ Bakker, J.J. *Gemeentebestuur in oorlogstijd: de stedelijke overheid van Breda onder Duitse bezetting VIII* (Oisterwijk 2011), p. 31-33 en Broos, P.J.G.M., Hendriks, M.S.M. en Buckens, A.C. (red.) & Hulst, F.J. (red.), *“Er heerschte een ernstige oorlogstoestand”*. Etten-Leur in de Tweede Wereldoorlog (Etten-Leur 1995), p. 23-30.

⁶ Coenders, C. *‘De Fransen komen’ Breda en omstreken in de Tweede Wereldoorlog* (z.p. z.j.).

⁷ Bakker, *Gemeentebestuur in oorlogstijd*, p. 31-33 en Broos, *Er heerschte een ernstige oorlogstoestand*, p. 23-30.

⁸ Rooijen, M. van, *Breda in beeld 1940-1985* (Breda 1984), p. XIII.

⁹ Nispen, *Bedreigd, bezet en bevrijd*, p. 67.

¹⁰ Getuigenverklaring van M. Geleyns-v.d. Laan in: Oudheidkundige Kring Zevenbergen, *Zevenbergen 50 jaar bevrijd* (Zevenbergen 1994) p. 129.

¹¹ Oudheidkundige Kring Zevenbergen, *Zevenbergen 50 jaar bevrijd* (Zevenbergen 1994) p. 167-169.

¹² Nispen, C.A.I.L. van, *‘Bedreigd bezet en bevrijd. Bosschenhoofd en Hoeven in de Tweede Wereldoorlog’ Heemkundekring* (De Honderd Hoeven Jaarboek 8 1992), p. 259 en SGLO T0070.

¹³ SGLO, T0346.

¹⁴ SAB toeg.nr. ARC0703 inv.nr. 395.

¹⁵ SGLO, T0346.

¹⁶ SAB toeg.nr. ARC0703 inv.nr. 1584.

Dintel bij en ten westen van Standaardbuiten werd bezet door de Franse 12de Afdeling. Een drietal Nederlandse secties lagen tussen Zwartenberg en Terheijden.¹⁷

De eerste Duitse soldaten met lichte tank werden gesignaleerd in Zevenbergen.¹⁸

Er vielen drie bommen uit vliegtuigen in de velden langs de Lamgatsedijk (nu de generaal Allenweg, Zevenbergen). Een boer aan de Huizersdijk (Zevenbergen) in de buurt van de Sas vloog door de luchtdruk de lucht in.¹⁹

In de gemeente Princenhage vonden ongeveer dertien luchtaanvallen plaats, waarbij woningen, stallingen, schuren en gewassen beschadigd raakten. Het wegdek werd viermaal beschadigd.²⁰ Het is niet bekend waar de bommen neerkwamen.

12/13 mei 1940

Duitse troepen vielen Breda binnen en bereikten tegen de avond de oostelijke rand van de gemeente. Ook bereikten ze de gemeente Teteringen vanwaar ze door de polder oprukten naar Breda.²¹

13 mei 1940

Rond tien voor zeven in de ochtend stort een Brits jachtvliegtuig van het type Defiant I van het 264^e Squadron neer bij de Hazeldonkse Zandweg in Zevenbergen, na neergeschoten te zijn door een toestel van de Nachtjagdgeschwader 26.²² Bruggen over de Mark werden opgeblazen en er stonden Duitse pantserwagens op de Lamgatsedijk te Zevenbergen (nu Generaal Allenweg).²³

Omstreeks 4 uur in de middag vertoonde de eerste Duitse infanterie zich in Beek.²⁴

In de gemeente Princenhage vonden zes luchtaanvallen plaats waarbij diverse woningen en gewassen beschadigd raakten.²⁵ Het is niet bekend hoeveel bommen zijn afgeworpen en op welke plaats deze zijn neergekomen.

In de gemeente Terheijden vond een bombardement plaats op de Rijksweg tussen Breda en Moerdijk, waarbij achtendertig bommen werden afgeworpen. De reden voor het bombardement was de aanwezigheid van Nederlandse en Franse troepen op die weg.²⁶ De exacte locatie is niet bekend.

14 mei 1940

In de namiddag vond een luchtaanval plaats in de gemeente Princenhage. Van enkele woningen werden ruiten vernield.²⁷ Het is niet bekend waar de bommen neerkwamen. Er vonden in de gemeente Princenhage tussen 10 en 14 mei vijfenveertig tot vijftig bombardementen plaats. Hierbij werden negentig tot honderd bommen afgeworpen. De aanvallen werden uitgevoerd door de *Luftwaffe* op het moment dat er in de gemeente Princenhage Nederlandse en Franse troepen aanwezig waren of op doortocht waren.²⁸ Het is niet bekend waar de bommen precies neerkwamen.

¹⁷ Brongers (2004)), 295 en 298.

¹⁸ NIMH Burgemeestersverklaringen, toeg.nr 420, inv.nr. 24 Zaamslag t/m Zijpe (NH) en WBA, toeg.nr. 0665, inv.nr.54.

¹⁹ Oudheidkundige Kring Zevenbergen, *Zevenbergen 50 jaar bevrijd* (Zevenbergen 1994) p. 168 en WBA, toeg.nr. 665, inv.nr. 57.

²⁰ SAB toeg.nr. ARC0703 inv.nr. 1584.

²¹ NIMH Burgemeestersverklaringen, toeg.nr 420, inv.nr. 26 Baarland t/m Buurmalsen.

²² SGLO, T0600.

²³ WBA, toeg.nr. 665, inv.nr. 54.

²⁴ NIMH Burgemeestersverklaringen (1940-1945), toeg.nr 420, inv.nr. 2 Baarderadeel t/m Buurmalsen.

²⁵ SAB toeg.nr. ARC0703 inv.nr. 1584.

²⁶ RAT toeg.nr. 2423 inv.nr. 474.

²⁷ SAB toeg.nr. ARC0703 inv.nr. 1584.

²⁸ SAB toeg.nr. ARC0703 inv.nr. 1584.

14/15 mei 1940

Twee middelzware Britse bommenwerpers (Hampdens) vielen (spoor)wegen aan bij Breda. De exacte locatie is onbekend. Later vielen nog zes Hampdens doelen aan bij Breda, waarbij (spoor)wegen werden geraakt.²⁹

15 mei 1940

In de gemeente Terheijden viel op ongeveer dertig meter vanaf de openbare weg de Lage Weg in Wagenberg een bom. Niet lang daarna vielen nog twee bommen nabij de Zoutveeren en in een perceel weiland aan de provinciale weg in Wagenberg.³⁰ De exacte locatie is niet bekend.

3.4 Duitse bezettingsjaren

Direct na de Duitse inval werd Nederland met enige regelmaat getroffen door (kleinschalige) geallieerde bombardementen. Deze bombardementen waren voornamelijk gericht op vliegvelden, havens, infrastructuur en industriegebieden. Vanaf 1943, de geallieerde luchtmachten werden steeds sterker – vonden steeds meer grotere en zwaardere bombardementen plaats op vliegvelden havens en industriegebieden in Nederland. Vanaf 1942 werd begonnen met het aanleggen van de *Atlantikwall* door de *Organisation Todt* in het Nederlands kustgebied.

24 mei 1940

De burgemeester van Breda verzocht op deze dag aan de Duitse autoriteiten om een patronenwagen met daarin een ongeopende kist met patronen van het terrein van IGB aan de Markkade te verwijderen.³¹

Juni 1940

De burgemeester van Breda meldde dat er ten gevolge van de oorlog in Breda in totaal drieëntwintig huizen volledig waren vernietigd. Daarnaast waren er zestig woningen zwaar beschadigd, maar wel herstelbaar.³²

22 juni 1940

De brug en het huis van A. Mulders aan de Lamgatsedijk (nu Gen. Allenweg) te Zevenbergen was totaal verwoest.³³

12 juli 1940

Omstreeks vijf voor twee 's nachts werden (vermoedelijk) vier brisantbommen afgeworpen in een bouw- en weiland op ongeveer 150 meter vanaf de bebouwde kom van Zevenbergen. De schade beperkte zich tot drie gaten van een meter doorsnede en een gat van twee meter doorsnede.³⁴ De exacte locatie is onbekend.

27 november 1940

Buiten de bebouwde kom van Zevenbergen viel op ongeveer 700 meter vanaf de weg Zevenbergen-Standaardbuiten een brisantbom, waardoor een trechter met een doorsnede van vijf meter en een diepte van drie meter ontstond.³⁵

Rond half zeven in de ochtend werd in Zevenbergen (Noord-Brabant) één springbom in het akkerland geworpen (geen nadere plaatsbepaling). Er was geen schade.³⁶

[Vermoedelijk zijn bovenstaande meldingen van 27 november hetzelfde voorval].

²⁹ G.J. Zwanenburg, *En nooit was het stil...Kroniek van een luchtoorlog I* (1991-1993) p.34.

³⁰ RAT toeg.nr. 2423 inv.nr. 474.

³¹ Stadsarchief Breda toeg.nr. ARC0004.2 Gemeente Breda 1936-1944 inv.nr. 321 II dossier 1b. *Melding van bombardementen en andere voorvallen 1940 t/m 1946.*

³² SAB toeg.nr. ARC0004.2 Gemeente Breda 1936-1944 inv.nr. 220 IX *stukken betreffende de wederopbouw.*

³³ WBA Bergen op Zoom, toeg.nr. 0665 inventaris van de collectie J.J. van Aken burg. van Zevenbergen van 1925 tot 1942, inv.nr.57.

³⁴ WBA zonder toeg.nr. Luchtbeschermingsdienst Zevenbergen inv.nr. 11355.

³⁵ WBA toeg.nr. 682 Gemeente Zevenbergen Administratief Archief 1930-1985 inv.nr. 11355 (1456) *processenverbaal van de luchtbeschermingsdienst.*

³⁶ NIOD toeg. nr. 077 inv. nr. 1328.

21 september 1940

Melding van de burgemeester van Breda dat er geen boerderijen waren verwoest door oorlogsgeweld.³⁷

2 oktober 1940

Om half tien 's avonds werden in het dorp Etten in een akker lichtkogels en twee brisantbommen afgeworpen. Drie lichtkogels werden gevonden en er was geen schade (geen nadere plaatsbepaling).³⁸

4 december 1940

In Princenhage werden om vijf over tien 's avonds enige brandbommen afgeworpen. Er was geringe brandschade aan een Huis aan de Willemstraat 4 en aan de Friedhofskapelle Zuilen.³⁹

6 december 1940

In Princenhage werd één blindganger in het akkerland gevonden (geen nadere plaatsbepaling).⁴⁰

In de polder Weimeren in de gemeente Princenhage werd een 'springbom' (brisantbom) met een lengte van ongeveer één meter dertig gevonden. De bom was groengrijs van kleur, voorzien van rode biezen en waarop het woord *Flam* was geschreven.⁴¹ Het is niet bekend waar de bom precies is gevonden. Vermoedelijk betrof het een Duitse FLAM C250 of FLAM C500 brandbom.

19 december 1940

In de Middellaan in Breda ontplofte midden op de rijbaan, tegenover nummer zevenentwintig een projectiel. In de straat was een deuk in de keibestrating ontstaan van drie centimeter diep en twintig centimeter in doorsnee. In de omgeving werden ongeveer tweehonderd ruiten vernield. De scherven die van het projectiel afkwamen beschadigden muren in de omgeving tot een hoogte van vier meter. Hoewel het grootste gedeelte van de scherven de omliggende muren beneden twee meter trof. Uit nader onderzoek bleek het te gaan om een neergekomen luchtdoelartilleriegranaat.⁴²

In Zevenbergen werd een uitgebrande lichtkogel gevonden (geen nadere plaatsbepaling).⁴³

31 december 1940

In de tuin bij de Rieboschlaan 144 in Princenhage werd een niet ontstoken brandbom gevonden.⁴⁴

9/10 januari 1941

Een Duits jachtvliegtuig van het type Juncker 88 stortte neer bij Etten. De exacte locatie is niet bekend.⁴⁵

9 januari 1941

Om half elf 's avonds viel in Etten een zogenaamde *leuchtbombe* [lichtkogel] van tweeëneenhalve meter lang en zeventig centimeter in doorsnede, met parachute, in het akkerland. De bom was niet afgegaan (geen nadere plaatsbepaling).⁴⁶

7 februari 1941

In Etten werd één uitgebrande *leuchtbombe* gevonden (geen nadere plaatsbepaling).⁴⁷

³⁷ SAB toeg.nr. ARC0004.2 Gemeente Breda 1936-1944 inv.nr. 220 IX.

³⁸ SAB toeg.nr. ARC0004.2 Gemeente Breda 1936-1944 inv.nr. 220 IX.

³⁹ NIOD toeg. nr. 077 inv. nr. 1328.

⁴⁰ NIOD toeg. nr. 077 inv. nr. 1328.

⁴¹ SAB toeg.nr. ARC0703 inv.nr. 1584.

⁴² NIOD toeg. nr. 077 inv. nr. 1328.

⁴³ NIOD toeg. nr. 077 inv. nr. 1328.

⁴⁴ NIOD toeg. nr. 077 inv. nr. 1328.

⁴⁵ SGLO T0936.

⁴⁶ NIOD toeg. nr. 077 inv. nr. 1328.

⁴⁷ NIOD toeg. nr. 077 inv. nr. 1328.

14 maart 1941

In de Hoevense Beemden in Hoeven hield het Duitse leger een schietoefening met (onder andere) kanonnen waardoor veel schade werd aangericht. In de omliggende landbouwterreinen ontstonden veel gaten die lastig te dichten waren en wegen in de omgeving werden beschadigd.⁴⁸

21 maart 1941

Tijdens schietoefeningen van de Duitse Weermacht zijn drie granaten neergekomen op de spoorbaan Zevenbergen-Roosendaal, nabij de spoorbrug over de Mark. Na nader onderzoek bleek dat er meerdere projectielen waren ingeslagen op en bij de spoorbaan (waardoor twee spoorsteven werden ontzet), in het nabijgelegen land en in de Mark. Het stuk geschut stond opgesteld in de gemeente Zevenbergen nabij Zwartenberg en schoot in zuidwestelijke richting, naar Hoeven. De projectielen zijn tijdens de oefening in de verkeerde richting terecht gekomen.⁴⁹

27 maart 1941

Bij het uitbaggeren van de haven van Zevenbergen werd een blindganger gevonden (geen nadere plaatsbepaling).⁵⁰

3 mei 1941

In gevolge een motorstoring stortte een Duitse jachtbommenwerper neer bij Etten van het type Juncker 88 van de unit IV/KG 77 (geen nadere plaatsbepaling).⁵¹

10/11 mei 1941

Een Duits vliegtuig maakte vanwege motorpech een noodlanding aan de Pootweg in de gemeente Zevenbergen.⁵²

8 juni 1941

Een Duits jachtvliegtuig van het type Messerschmitt Bf 109 van de unit 1./JG 1 stortte op deze dag neer bij Breda (geen oorzaak of nadere plaatsbepaling vermeld).⁵³

4 juli 1941

Bombardement op Beek waardoor een betrokkene invalide werd.⁵⁴

25 februari 1942

In Etten werden rond tien over tien 's avonds drie *leuchtbomben* afgeworpen, maar er was geen schade (geen nadere plaatsbepaling).⁵⁵

7 augustus 1942

Op een schadeformulier werd melding gemaakt van schade aan een landbouwschuur aan de Molendijk B 24b in de gemeente Klundert. Door de ontploffing van een bom werd de houten voorgevel van de fundering afgerukt en raakten dakpannen beschadigd.⁵⁶

15/16 oktober 1942

Een Britse Wellington bommenwerper van het 150^e Squadron stortte neer tussen de Pootweg en de Hazeldonkse Zandweg bij Zevenbergen.⁵⁷

⁴⁸ WBA toeg.nr. 248 Gemeentebestuur van Hoeven 1934-1996 inv.nr. 2994 *schade door schietoefeningen van het Duitse leger 1941*.

⁴⁹ WBA toeg.nr. 682 Gemeente Zevenbergen Administratief Archief 1930-1985 inv.nr. 11355 (1456) en WBA toeg.nr. 248 Gemeentebestuur van Hoeven 1934-1996 inv.nr. 2994.

⁵⁰ NIOD toeg. nr. 077 inv. nr. 1328.

⁵¹ SGLO, T1018.

⁵² WBA toeg.nr. 682 Gemeente Zevenbergen Administratief Archief 1930-1985 inv.nr. 11355 (1456).

⁵³ SGLO, R0109.

⁵⁴ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 789.

⁵⁵ NIOD toeg. nr. 077 inv. nr. 1328.

⁵⁶ WBA toeg.nr. 476 Gemeentebestuur Klundert 1941-1970, inv. nr. 8435 dossier *betreffende oorlogsschade 1940*.

⁵⁷ SGLO T1882.

Een andere Wellington van het 300^e squadron stortte neer in buurtschap Hazeldonk bij Zevenbergen.⁵⁸

23 januari 1943

Op deze datum vond een ongeval plaats met een projectiel van vermoedelijk 2,5 centimeter in doorsnede op de speelplaats van de RK jongensschool aan de Kapelstraat 44 door onvoorzichtigheid.⁵⁹

15 mei 1943

In Wijk C nr. 10 te Beek werd een blindganger gevonden.⁶⁰

20 mei 1943

In Klein-Overveld te Beek werd een blindganger gevonden.⁶¹

5 juni 1943

Een proces-verbaal vermeld dat een politieagent brandstichtende stoffen had aangetroffen in een tweetal weilanden op respectievelijk 200 en 300 meter ten noorden van de Hollandse Kunstzijde Industrie, gelegen aan de Zoete Inval in Breda. Van de drie aangetroffen flesjes fosforrubber was er een stuk en waren er twee heel. De nog brandende en roken stoffen werden gedeeltelijk begraven en gedeeltelijk in het water geworpen. De twee hele flesjes werden meegenomen.⁶²

11/12 juni 1943

In polder Krijtenburg in de gemeente Etten-Leur werd een aantal brisantbommen afgeworpen (het is onbekend hoeveel en van welke gewichtsklasse).⁶³

12 juni 1943

In de Sint-Maartenpolder brandden twee schuren van landbouwer Luijckx aan De Hoop af doordat ze waren gebombardeerd met zeshoekige brandbommen. De projectielen waren bedoeld voor de nabijgelegen spoorbrug over de Mark, welke niet werd geraakt. In de nabije omgeving werden later nog enkele brisantbommen en een fosforbrandbom (blindgangers) ontdekt.⁶⁴

15 juni 1943

Bij de boerderij van Luijckx, nabij de Lamgatsebrug in Zevenbergen werden zes blindgangers van Engelse staafbrandbommen van 1,7 kilo gevonden. In de omgeving van de genoemde boerderij werden nog eens drie blindgangers van staafbrandbommen aangetroffen, uitgegraven en veiliggesteld. Er werd ook een blindganger van een vermoedelijke fosforrubberbrandbom van ongeveer veertien kilo gevonden en een aantal gaten van twaalf tot vijftieng centimeter doorsnede, waarschijnlijk eveneens van brandbommen van verschillende grootte. Deze brandbommen kunnen afkomstig zijn van de op twaalf juni 1943 overvliegend Engelse vliegtuigen. De staafbrandbommen werden verwijderd en bij de fosforbrandbom werd een rode vlag geplaatst.⁶⁵

16 juni 1943

Aan de Prinsendreef (D13) werden flesjes fosfor gevonden.⁶⁶

⁵⁸ SGLO T1882A.

⁵⁹ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 646.

⁶⁰ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

⁶¹ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

⁶² SAB toeg.nr. ARC0004.2 Gemeente Breda 1936-1944 inv.nr. 342 III en SAB toeg.nr. ARC 0052 Luchtbeschermingsdienst Breda 1938-1946 inv.nr. 6a *waarnemingen, meldingen, verklaringen e.d. gedaan en afgelegd in het kader van de luchtbeschermingstaak*.

⁶³ WBA toeg.nr. 85 Gemeentebestuur Etten en Leur 1936-1949 inv.nr. 456 *politieele maandrapporten met bijlagen*.

⁶⁴ Nispen, *Bedreigd, bezet en bevrijd* 272-273 en WBA toeg.nr. 248 Gemeentebestuur van Hoeven 1934-1996 inv.nr. 1122 *rapporten luchtaanvallen* en WBA Bergen op Zoom, zonder toeg.nr. Gemeente Zevenbergen Administratief Archief (1930-1985) Luchtbescherming gemeente Zevenbergen, inv.nr. 11355 (1456).

⁶⁵ WBA toeg.nr. 682 Gemeente Zevenbergen Administratief Archief 1930-1985 inv.nr. 11355 (1456).

⁶⁶ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

23 juni 1943

In een tarweveld op De Hoop werden vierentwintig fosforbommen gevonden en door een Duits *Sprengkommando* (speciale unit met kennis van explosieven) opgehaald. Er werd aangenomen dat deze bommen, die in de buurt lagen van enkele eerder gevonden blindgangers, bedoeld waren voor de spoorbrug over de Mark, die op twaalf juni doelwit was.⁶⁷

7/8/10 juli 1943

Op deze data werden verschillende flesjes fosfor gevonden en geborgen aan de Varend E83 en E28 te Breda, en de Zanddreef D27 te Beek.⁶⁸

15 juli 1943

Aan de Mastland E30 te Beek werd een blindganger gevonden.⁶⁹

27 juli 1943

Aan de Kapelstraat 39 te Beek werden flesjes fosfor gevonden.⁷⁰

19 augustus 1943

Om half negen 's avonds stortte een Duitse Messerschmitt Bf 109 van de unit 12./JG 26 neer bij Breda (geen oorzaak of nadere plaatsbepaling).⁷¹ Er vonden op deze dag luchtgevechten plaats boven het grondgebied van Breda.⁷²

3 november 1943

Rond kwart over zeven in de ochtend was er nabij de woning aan de Groenstraat 58 in (Prinsen)Beek een projectiel ontploft. De woningen met nummers 56, 58 en 60 waren beschadigd.⁷³

4 november 1943

Aan de Burgst H2 te Beek/Princenhage werd een blindganger gemeld.⁷⁴

5 november 1943

Een proces-verbaal vermeld dat een vliegtuigdeur door het dak van het veilinggebouw aan de Belcrumweg is gevallen.⁷⁵

25 november 1943

Een Duitse Messerschmitt Bf 109 van de unit 7./JG 2 stortte om 17:00 uur neer bij Zevenbergen (geen nadere plaatsbepaling).⁷⁶

12 april 1944

Aan de Zanddreef D24 te Beek/Princenhage werd een blindganger gevonden.⁷⁷

22 april 1944

Aan de Mastland E49 te Beek/Princenhage werd een blindganger gevonden.⁷⁸

29 april 1944

In wijk H nr. 17-44-46-48-49 te Beek/Princenhage werd een reeks mitrailleurpatronen waarvan achtentachtig gemerkt met R.A. 43 en 148 met S.L. 43. gevonden.⁷⁹

⁶⁷ Nispen, *Bedreigd, bezet en bevrijd* 274 en WBA toeg.nr. 248 Gemeentebestuur van Hoeven 1934-1996 inv.nr. 1122 *rapporten luchtaanvallen*.

⁶⁸ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

⁶⁹ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

⁷⁰ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

⁷¹ SGLO, T2834.

⁷² Stadsarchief Breda (SAB) Breda\Toeg. nr. ARC0052 Luchtbeschermingsdienst Breda 1938-1946\Inv.nr. 6A.

⁷³ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 646.

⁷⁴ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

⁷⁵ SAB toeg.nr. ARC0004.2 Gemeente Breda 1936-1944 inv.nr. 342 III.

⁷⁶ SGLO, T3116.

⁷⁷ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

⁷⁸ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

⁷⁹ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

30 mei 1944

In de gemeente Etten-Leur werd een locomotief van een rijdende trein beschoten (geen nadere plaatsbepaling).⁸⁰

21 juli 1944

Twee niet gedetoneerde granaten werden gevonden op het Pater Pottersplein en een niet gedetoneerde granaat in de Merelstraat 22 te Breda. Het huis aan Merelstraat 22 raakte behoorlijk beschadigd door de granaat, welke is opgehaald door personeel van de Duitse Weermacht.⁸¹

31 juli 1944

Aan de Wijk F nr. 72 te Beek/Princenhage werd een blindganger gevonden.⁸²

14 augustus 1944

Aan de Wijk J. nr. 8 te Beek/Princenhage werd een blindganger gevonden.⁸³

3.5 Bevrijdingsjaar 1944-1945

Het bevrijdingsjaar voor Nederland startte vanaf september 1944. Geallieerde grondtroepen staken vanuit België de Nederlands grens over in Zeeland, Noord-Brabant en Limburg. Halverwege september 1944 vond *Operation Market Garden* plaats. Dit ambitieuze plan van de geallieerde bevelhebber Montgomery moest ervoor zorgen dat de bruggen tussen Eindhoven en Arnhem door luchtlandingstroepen bezet zouden worden om vervolgens door geallieerde grondtroepen te worden 'bevrijd'. Als dit plan zou slagen dan zouden geallieerde eenheden voor kerst 1944 Berlijn al hebben veroverd. *Operation Market Garden* werd een fiasco en Noord-Brabant, Zeeland, Limburg en Gelderland werden frontgebied voor maanden waar zware (grond)gevechten plaatsvonden in combinatie met artilleriebeschietingen en bombardementen.

De geallieerde troepen rukten steeds verder op richting de Moerdijkbruggen in het noorden. Als reactie trokken de Duitse soldaten zich vanuit Breda terug achter de rivier de Mark en het Markkanaal. Daar richtten zij een verdedigingslinie in waarna ze de bruggen over de rivier opbliezen.⁸⁴ Als onderdeel van *Operation Pheasant* moest de Amerikaanse 104^e infanteriedivisie (Timberwolves) de Mark oversteken bij de brug tussen Oudenbosch en Standaardbuiten.⁸⁵

De oversteek van de Mark was door de opgeblazen bruggen niet gemakkelijk. Vanaf de noordoever bestookten Duitse troepen de geallieerde troepen met mortier- en artillerievuur. Een plek op twee kilometer ten oosten van Standaardbuiten werd geschikt gevonden om over te steken. De eerste oversteekpoging lukte, ondanks zware verliezen, en er werd een steunpunt opgezet op de Molendijk, bij de kruising met de Tweede Kruisweg in de gemeente Zevenbergen. Door slecht weer, gebrek aan zwaar geschut, verlies van manschappen en Duitse aanvallen met tanks moest het bruggenhoofd echter worden opgegeven. De volgende dag beschoten de geallieerden de noordoever met artillerie ter voorbereiding op een nieuwe poging om de Mark over te steken. Op 2 november werd een grootschalige aanval uitgevoerd. Met steun van de voortdurende artilleriebeschietingen op Noordhoek, Standaardbuiten, Zevenberg en Klundert werd de Mark overgestoken. Ondanks het Duitse afweergeschut kon er door de geallieerden een ponton- en later een Baileybrug worden gelegd over de Mark. Hiermee werd de Duitse Marklinie doorbroken.⁸⁶ Tussen de suikerbieten verstopte mijnen en boobytraps bleven echter nog een gevaar vormden.⁸⁷ Duitse Artillerie bleef neerregenen ten noorden en zuiden van de

⁸⁰ WBA toeg.nr. 85 Gemeentebestuur Etten en Leur 1936-1949 inv.nr. 456.

⁸¹ SAB toeg.nr. ARC0004.2 Gemeente Breda 1936-1944 inv.nr. 342 III.

⁸² SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

⁸³ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

⁸⁴ Broos, *Er heerste een ernstige oorlogstoestand* p. 102.

⁸⁵ Nispen, *Bedreig, bezet en bevrijd* 323.

⁸⁶ H.A. Bollen & P. Vroemen, *Canadezen in actie: Nederland najaar '44 - voorjaar '46* (Warnsveld 1994), 41, Broos, *Er heerste een ernstige oorlogstoestand* 99, 102, A. den Engelse, 'De Binnenlandse Strijdkrachten te Klundert: 5 november 1944 tot 24 maart 1945' *De Overdracht* 20.3 (oktober 1994), 13, Ch. Klep & Schoenmaker, B. (reds.), *Oorlog op de flank. De bevrijding van Nederland 1944-1945* (Den Haag 1995), 220 en Nispen, *Bedreig, bezet en bevrijd* 334-346.

⁸⁷ Klep & Schoenmaker, *Oorlog op de flank* 220.

Mark bij Zevenbergen.⁸⁸ Op vijf november werd Zevenbergen bevrijd en trokken de geallieerden verder op naar het Hollands Diep.⁸⁹

Verder naar het oosten, ter hoogte van de spoorbrug en het tracé van de huidige A16, bij de Nieuwe Veer over de Mark probeerden Poolse troepen de oversteek te maken.⁹⁰ Ze waren via het noorden en zuidoosten de stad Breda ingetrokken waar weinig weerstand werd ondervonden. Het gros van de Duitse troepen had zich inmiddels achter de kanalen ten noorden van Breda teruggetrokken en had alle bruggen opgeblazen.⁹¹ Op de avond van 30 oktober stonden de Polen aan het Wilhelminakanaal, de Mark en het Markkanaal, waar nog hardnekkig gevochten werd – terwijl in Princenhage contact werd gemaakt met de Amerikaanse Timberwolves.⁹² De Duitse soldaten op de noordoever schoten met artillerie op de zuidoever. Desondanks lukte het de geallieerden toch om een oversteek te maken op 31 oktober. Dit deden ze onder dekking van artillerie en na zware bombardementen op Terheijden, Wagenberg en Langeweg.⁹³ Voor deze beslissende aanval op het laatste Duitse bruggenhoofd in deze sector werden de Polen uitgerust met Canadese raketwerpers, twaalf lanceerders met tweeëndertig lopen, die 384 projectielen tegelijk de lucht in slingerden.⁹⁴

De Duitse troepen trokken zich terug en beschoten de noordoever, waar de Poolse soldaten een bruggenhoofd wilden vestigen. Met zes *Sturmgeschütze* werden de Polen teruggedrongen in een gebied van één kilometer breed en vijfhonderd meter diep. Zo werd de geallieerde opmars vertraagd.⁹⁵ Op één november kwam een verbinding tot stand over de Mark, bestaande uit een pont waarmee tanks overgezet konden worden. Door de modder werden echter veel Sherman tanks van de Verenigde Staten uitgeschakeld en stakte de Poolse aanval. Ondanks de inzet van artillerie ging het bruggenhoofd wederom verloren.⁹⁶

Enkele kilometers naar het oosten van de originele oversteekplaats probeerde een andere Poolse divisie opnieuw een oversteek te maken.⁹⁷ Na artilleriebeschietingen en een luchtaanval op de dorpen Wagenberg en Terheijden staken de Polen op drie november alsnog ten noorden van Breda op twee plaatsen het Markkanaal over. Omdat niet alle Duitse artillerie was uitgeschakeld slaagden de Duitse troepen er bijna in één van de bruggenhoofden ongedaan te maken. Omdat de Poolse troepen echter het tweede bruggenhoofd wisten te behouden, konden zij de Duitse tegenstand langs het Mark-kanaal overwinnen. Op vier november stond de hele pantserdivisie aan de overzijde. Terheijden en Wagenberg werden zwaar beschadigd, maar zonder veel strijd bevrijd.⁹⁸

Onbekende datum

Tijdens de bevrijding werd grote schade aangebracht aan gebouwen in de gemeente Terheijden door oorlogshandelingen. Het ging om het gemeentehuis (Dorpsstraat A186), woningen in Terheijden (A52 t/m A52d, Dorpsstraat A90a, A98 t/m A109, A200 en A201, B213 t/m B216), woningen in Wagenberg (B213 t/m B216), de RK jongens- en meisjesscholen in Terheijden (Kerkdreef A305 en Kerkdreef A300), Wagenberg (B205 en Kerkstraat B158) en Langeweg (Schoolstraat C27), brandspuithuisjes (Bosstraat), straatverlichting, rioleringen en scholen (A72c “St. Joseph”).⁹⁹

Vermelding van ooggetuige die woonachtig was aan de Lamgatsedijk (nu generaal Allenweg¹⁰⁰) dat de loopgraven en mitrailleursnesten telefonisch in verbinding stonden en dat er steeds

⁸⁸ Nispen, *Bedreigd, bezet en bevrijd* 346.

⁸⁹ Broos, *Er heerschte een ernstige oorlogstoestand* 99, 102 en Den Engelse, *De Binnenlandse Strijdkrachten in Klundert 3*.

⁹⁰ Klep en Schoenmaker, p.221

⁹¹ J. Didden & M. Swarts, p.41-42.

⁹² J. Didden & M. Swarts, p. 465.

⁹³ J. van Alphen, *3 november 1944 de slag om het Markkanaal. Oorlog en bevrijding in woord en beeld* (Breda 1984), 51 en Didden & Swarts, p.40-41.

⁹⁴ J. Didden & M. Swarts, *Autumn Gale/Herbst Sturm. Kampfgruppe Chill, schwere Panzerjäger-Abteilung 559 and the German recovery in the autumn of 1944* (Boxtel 2013) p.465.

⁹⁵ J. Didden & M. Swarts (Boxtel 2013), p. 465.

⁹⁶ J. Didden & M. Swarts (Boxtel 2013), p. 470 en Klep & Schoenmaker, *Oorlog op de flank* 220.

⁹⁷ J. Didden & M. Swarts (Boxtel 2013), p. 473-474.

⁹⁸ Klep en Schoenmaker, p. 221.

⁹⁹ RAT toeg.nr. 2423 inv.nr. 270.

¹⁰⁰ Oudheidkundige Kring Zevenbergen, *Zevenbergen 50 jaar bevrijd* (Zevenbergen 1994) p. 64.

heviger geschoten werd. Ingekwartierde Duitse soldaten hadden enkel licht geschut en één “snelvuurkanon” (Duits). Daarnaast beschoten Amerikaanse vliegtuigen de loopgraven waarbij het artillerievuur onophoudelijk ratelde. Naast het hevig schieten werd er fosfor op de boerderij en een bom naast de boerderij gedropt die een krater veroorzaakte zo groot “dat er een huis in paste”. Langs de Mark werden veel boerderijen in brand geschoten, zo ook deze boerderij aan de Generaal Allenweg van Jaaf Oostenhoek. Ook enkele van zijn koeien werden door granaatscherven getroffen.¹⁰¹

Duitse troepen probeerden de aanvoer naar het front open te houden en de versterkingen bij onder andere Stampersgat en Zevenbergen te voltooien. Op alle belangrijke benaderingskruispunten lag een tankval.¹⁰²

Op de Lamgatsedijk te Zevenbergen liep een paard op een mijn.¹⁰³

September 1944

De Sint-Maartenspolder en de Hoevense Beemden bij Hoeven werd door Duitse soldaten geïndeerd om te geallieerde opmars richting het noorden te vertragen.¹⁰⁴ Daarnaast werden er door Duitse troepen stellingen opgericht in de Markdijk, ten westen en ten oosten van de huidige A16.¹⁰⁵

3 september 1944

Een Spitfire van het 310^e Tsjechisch Squadron stortte neer bij Prinsenbeek (geen nadere plaatsbepaling).¹⁰⁶

Om kwart voor zes in de avond maakte een Britse Spitfire van het 312^e squadron een noodlanding bij de Rietsedijk te Prinsenbeek na aangeschoten te zijn door flak (*Flugabwehrkanone of luchtafweergeschut*).¹⁰⁷

10 september 1944

Typhoons van het 247^e Squadron 124 Wing vielen doelen aan in het gebied Breda-Eindhoven-Venlo. Een locomotief werd vernietigd op positie qD.9337.¹⁰⁸

Er vond een beschieting plaats op een treinstel bij de spoorwegovergang in de weg Princenhage – Beek. Hierbij werden verschillende woningen getroffen.¹⁰⁹

Er werden twee brisantbommen afgeworpen enkele op de Kruising van de weg Antwerpen-Moerdijk en de spoorweg Breda-Roosendaal. In de akkers van J. Leyten (B3) en Franken (J73a) werden ronde kuilen geslagen met een doorsnede van zes meter en een diepte van twee meter.¹¹⁰

Locatiebepaling aan de hand van Stafkaarten

De posities die aangegeven staan met letter.cijfers zoals in de melding van 10 september hierboven verwijzen naar een specifiek vierkant op een stafkaart. Stafkaarten werden gebruikt ten tijde van de oorlog. Positie-aanduidingen van meldingen met cijfers duiden het coördinaat van de linker onder hoek van het vierkant op de kaart waarin de melding heeft plaatsgevonden. De aangeduide positie betreft geen punt, maar verwijst naar een vierkant vlak op de stafkaart. Bij vier cijfers een vlak van één vierkante kilometer, bij zes cijfers een vlak van honderd vierkante meter, bij acht cijfers een vlak van tien vierkante meter, etc. Zolang er geen verdere informatie vermeld wordt in kan een locatiebepaling in cijfers daarom enkel indicatief ingetekend worden op de kaart.

¹⁰¹ Oudheidkundige Kring Zevenbergen, *Zevenbergen 50 jaar bevrijd* (Zevenbergen 1994) p. 158, 174-176.

¹⁰² Hoedelmans (1994), 42.

¹⁰³ BHIC Den Bosch, Toeg.nr. 127 Militair Gezag in Noord-Brabant (1944-1946), inv.nr. 307 E.

¹⁰⁴ Nispen, *Bedreigd, bezet en bevrijd*, p. 333 en 353.

¹⁰⁵ J. van Alphen, *Breda bevrijd oktober 1944. Oorlog en bevrijding in woord in beeld* (z.p. 1994), p.14.

¹⁰⁶ Zwanenburg, *En nooit was het stil I*, p. 34.

¹⁰⁷ SGLO, T3967.

¹⁰⁸ TNA UK AIR 37/715.

¹⁰⁹ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 646.

¹¹⁰ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 646.

11 september 1944

Een Britse Typhoon jachtbommenwerper van het 182^e Squadron stortte neer in het gebied tussen Dordrecht en Breda. De exacte locatie is niet bekend.¹¹¹

12 september 1944

Op de Terheijdenseweg vond omstreeks kwart voor vijf in de middag een vliegeraanval plaats waarbij enkele gemeentelijke vuilnisauto's beschadigd raakten.¹¹²

13 september 1944

In de Spoorstraat in Breda ontploften enkele handgranaten waardoor glasschade ontstond aan panden in de Spoorstraat zeven tot en met veertien.¹¹³

Op dezelfde dag vond een aanval plaats op het spoorwegemplacement in Breda. Over deze aanval zijn geen verdere gegevens bekend.¹¹⁴

17 september 1944

Twaalf Britse Mustang III jachtbommenwerpers van 306 Squadron voerden een aanval uit op FLAK in de regio Zevenbergen-'s Hertogenbosch.¹¹⁵

18 september 1944

Melding van de vondst van een 100 lbs bom in een weiland in de Galderse Vugt ten westen van de kunstweg Breda-Terheijden. De bom, vermoedelijk een vloeistofbom, was niet ontploft.¹¹⁶

28 september 1944

Twaalf Britse Spitfire jagers van het 222^e squadron 135 Wing bombardeerden doelen in het gebied Bergen (op Zoom)-Breda met twaalf 500 lbs brisantbommen. Er waren twee *near misses* op de brug op positie qD.8641 en een voltreffer op de spoorlijn op positie qD.9043. Vier schepen werden beschadigd.¹¹⁷

Proces-verbaal van een luchtaanval in de omgeving van het spoorwegstation in Breda. De eerste aanval vond plaats omstreeks 13:10 uur en de tweede omstreeks 13:50 uur. Ongeveer tien tot twaalf vliegtuigen waren bij de aanval betrokken, die ongeveer twintig brisantbommen afwierpen en hun boordwapens gebruikten. Een woonhuis werd beschadigd en tien werden zwaar beschadigd. Verder werden fabriek De Faam, Liniestraat 1, het postkantoor in de Spoorstraat en het kantoor van de N.V. Internationale Gewapend Betonbouw, waarin de Ortskommandantur was gevestigd, beschadigd. Willemstraat zeventien werd verwoest door bominslag en verschillende panden in de omgeving waren onbewoonbaar.¹¹⁸

6 oktober 1944

Een burger werd gedood tijdens een luchtaanval in de Minister Kanstraat in Breda. Ook een vuilniswagen van de gemeente werd beschadigd.¹¹⁹

12 oktober 1944

Typhoons van het 266^e squadron 146 Wing beschoten schepen op positie qD.8443 met zeventien raketten. Er was een *near miss*.¹²⁰

Bommen op Langenberg, waarbij 8 grote gaten werden gevormd.¹²¹

¹¹¹ SGLO T4006.

¹¹² SAB toeg.nr. ARC 0052 Luchtbeschermingsdienst Breda 1938-1946 inv.nr. 6d.

¹¹³ SAB toeg.nr. ARC0004.2 Gemeente Breda 1936-1944 inv.nr. 342 III en SAB toeg.nr. ARC 0052, inv.nr. 6d.

¹¹⁴ SAB toeg.nr. ARC0004.2 Gemeente Breda 1936-1944 inv.nr. 342 III.

¹¹⁵ TNA AIR 27/1674/18.

¹¹⁶ SAB toeg.nr. ARC 0052 Luchtbeschermingsdienst Breda 1938-1946 inv.nr. 6d.

¹¹⁷ TNA UK AIR 37/715.

¹¹⁸ SAB toeg.nr. ARC0004.2 Gemeente Breda 1936-1944 inv.nr. 342 III en SAB toeg.nr. ARC 0052, inv.nr. 6d.

¹¹⁹ SAB toeg.nr. ARC0004.2 Gemeente Breda 1936-1944 inv.nr. 342 III.

¹²⁰ TNA UK AIR 37/715 en AIR 27/1559.

¹²¹ Dellepoort & Nijman.

13 oktober 1944

Spitfires van het 317^e squadron 131 Wing vielen een gemotoriseerd voertuig aan op positie qD.8242.¹²²

Spitfire jagers van het 317^e squadron 131 Wing vielen gemotoriseerde voertuigen aan met boordwapens op de lijn qE.1055-qD.6931. Tien voertuigen raakten beschadigd en een werd vernietigd. Twee schepen werden beschadigd.¹²³

15 oktober 1944

Twaalf Britse Spitfire jagers van het 74^e squadron 145 Wing bombardeerden een trein op positie qD.9863 met elf 500 lbs brisantbommen. Er waren voltreffers op drie wagons. Er was een voltreffer op een gebouw op positie qD.9537.¹²⁴

16 oktober 1944

Twaalf Spitfires van het 302^e squadron 131 Wing bombardeerden een trein op positie qD.8655 met vierentwintig 500 lbs brisantbommen. Er was een treffer op de locomotief en tien op de wagons. Een gemotoriseerd voertuig werd vernietigd. Tevens werd een tank op een transportvoertuig aangevallen op positie qD.9044. Er werden geen resultaten waargenomen.¹²⁵

20 oktober 1944

Negenendertig Amerikaanse bommenwerpers deden aanvallen op bruggen in het gebied van Breda en zo'n 1370 jagers en Jachtbommenwerpers opereerden over de gevechtsterreinen. Van deze operaties keerden éénentwintig jagers en één bommenwerper niet terug, maar in luchtgevechten werden vierentwintig vijandelijke vliegtuigen neergeschoten, vijf vermoedelijk neergeschoten en vijfentwintig beschadigd. Op de grond werden er twee beschadigd. Negen Bommenwerpers deden een aanval op de brug bij de Moerdijk (NW van Breda) met vijftien ton brisant.¹²⁶

21 oktober 1944

Zeven Typhoon jachtbommenwerpers van het 263 Squadron 146 Wing bombardeerden een brug op positie qD.898420 met veertien 500 lbs brisantbommen. Er waren vier voltreffers op de brug, die daardoor volledig werd vernield. De spoorlijn ten zuiden van de brug werd vermoedelijk doorsneden.¹²⁷

Een Britse Typhoon jachtbommenwerper van het 197 Squadron stortte neer in Breda. De exacte locatie is niet bekend.¹²⁸

28/29 oktober 1944

Om de opmars van de geallieerden te vertragen vernielden Duitse soldaten de spoorbrug over de Mark, de Gasbrug (in de Nieuwen Prinsenkade), de Trambrug (tussen de Markkade en de Academiesingel) en de Lamgatsebrug met explosieven. Bij de Gasbrug ging slechts één van de drie springladingen af.¹²⁹

Duitse troepen van de 711^e infanteriedivisie waren niet van plan om de stad Breda hardnekkig te verdedigen. Zodoende viel Breda op negenentwintig oktober tamelijk eenvoudig in Poolse handen.¹³⁰ Duitse troepen trokken zich terug naar het noorden achter de Mark.¹³¹ Wel werd Breda nog enkele dagen beschoten door Duitse artillerie.¹³²

Drie keer in februari 1945 en één keer in maart 1945 ondervond het gemeentehuis aan de Haagse Markt 1 te Princenhage schade door inslag van een V.1 (vliegende bom).¹³³

¹²² TNA UK AIR 37/715.

¹²³ TNA UK AIR 37/715.

¹²⁴ TNA UK AIR 37/715.

¹²⁵ TNA UK AIR 37/715.

¹²⁶ Zwanenburg, *En nooit was het stil I*, p. 415.

¹²⁷ TNA UK AIR 37/71 en AIR 27/1548.

¹²⁸ SGLO T4563.

¹²⁹ Nispen, *Bedreigd, bezet en bevrijd* 333 en Alphen, *Breda bevrijd*, p. 101.

¹³⁰ Klep en Schoenmaker, p. 219.

¹³¹ Alphen, *Breda bevrijd*, p. 102.

¹³² Alphen, *Breda bevrijd*, p. 110.

¹³³ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 476.

29 oktober 1944

Officiële Bevrijdingsdag Breda.¹³⁴

30 oktober 1944

De gemeente Etten-Leur werd bevrijd door de geallieerden. Na die tijd is er op de gemeente geen artillerievuur meer geweest.¹³⁵

Officiële Bevrijdingsdag Beek (NB)¹³⁶ door Poolse troepen.¹³⁷

Honderdtien Canadabomen aan de Nieuw Veerscheweg 50J [Beek/Prinsenbeek] zijn tijdens de bevrijding stukgeschoten door tanks en doorzeefd met kogels. Daarnaast is de Beekseweg stuk gereden op deze dag.¹³⁸

2 november 1944

Twaalf Spitfire jagers van het 341^e Squadron 145 Wing bombardeerden mortieren en *strongpoints* op het kruispunt op positie qD.8743 met twaalf 500 lbs brisantbommen. Er waren twaalf treffers op de kruising en de gebouwen. Drie huizen stonden in brand.¹³⁹

Twaalf Spitfires van het 329^e Squadron 145 Wing bombardeerden geschut op positie qD.954415 met twaalf 500 lbs brisantbommen. Tien bommen vielen in het doelgebied.¹⁴⁰

Acht Typhoon jachtbommenwerpers van het 263^e Squadron 146 Wing bombardeerden *strongpoints* op positie qD.8943 met zestien 500 lbs brisantbommen. Er was een voltreffer op het *station building*. De weg werd aangevallen met boordwapens. De aanval werd uitgevoerd op geringe hoogte op de weg die vanuit Breda naar het noordwesten liep, net ten noorden van de Mark.¹⁴¹

Acht Typhoon jachtbommenwerpers van het 193^e Squadron bombardeerden mortieren en *strongpoints* met zestien 500 lbs brisantbommen in huizen in Langeweg. Er waren vier voltreffers. Andere treffers werden niet waargenomen. Vermoedelijk ontploften niet alle bommen.¹⁴²

Twaalf Spitfires van het 317^e Squadron 131 Wing bombardeerden verdedigingswerken op positie qD.9541 met twaalf 500 lbs en vierentwintig 250 lbs brisantbommen. Alle bommen vielen in het doelgebied. Er werden geen resultaten waargenomen.¹⁴³

Twee Spitfires van het 302^e Squadron 131 Wing bombardeerden geschutopstellingen en mortieren op positie qD.945409 met twee 500 lbs en vier 250 lbs brisantbommen. Er werden geen resultaten waargenomen. Het doelgebied werd aangevallen met boordwapens.¹⁴⁴

3 november 1944

Het Markkanaal was vanaf 1943 veranderd in een vesting, omdat er werd gevreesd voor een geallieerde invasie in Noord-Nederland. Overal lagen (gedeeltelijk) ingegraven geschutopstellingen en bunkers. In de kanaaldijken ten noorden en zuiden van het kanaal werden munitieopslagplaatsen en kazematten aangelegd. Deze werden met elkaar verbonden door gangen en trappetjes. Als extra maatregelen werden ook de bruggen over het kanaal opgeblazen en werden er mijnen gelegd.¹⁴⁵ Met de komst van de Poolse eenheden bij het

¹³⁴ NIMH Burgemeestersverklaringen (1940-1945), toeg.nr 420, inv.nr. 26 Baarland t/m Buurmalsen.

¹³⁵ WBA toeg.nr. 85, inv.nr. 1149 en NIMH Burgemeestersverklaringen, toeg.nr. 420, inv.nr. 29 Echt t/m Ezinge.

¹³⁶ NIMH Burgemeestersverklaringen (1940-1945), toeg. 420, inv.nr. 26 Baarland t/m Buurmalsen.

¹³⁷ NIMH Burgemeestersverklaringen (1940-1945), toeg. 420, inv.nr. 2 Baarland t/m Buurmalsen.

¹³⁸ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 475.

¹³⁹ TNA UK AIR 37/716.

¹⁴⁰ TNA UK AIR 37/716.

¹⁴¹ TNA UK AIR 37/716 en AIR 27/1548.

¹⁴² TNA UK AIR 37/716 en AIR 27/1157.

¹⁴³ TNA UK AIR 37/716.

¹⁴⁴ TNA UK AIR 37/716.

¹⁴⁵ Alphen, Slag om het Markkanaal, p. 18-21.

Markkanaal werden door de Duitse troepen ook artilleriekanonnen en *Sturmgeschütze* ingezet om de linie te verdedigen.¹⁴⁶

Ter voorbereiding van de oversteek van het kanaal beschoten de Poolse troepen de Duitse stellingen en de uitkijkposten van de Duitse artillerie, zoals de kerktoren van Terheijden.¹⁴⁷ Bij de kruising van de Mark en het Markkanaal werd hevig gevochten. Er werd met tanks, artillerie en jachtvliegtuigen een schijnaanval uitgevoerd op Terheijden. Hierbij lag de focus met name op de stellingen ten zuiden van Terheijden. Duitse soldaten vuurden van daaruit terug met mortieren en artillerie van het zwaarste kaliber. Na een aanval op de Nieuwe Veer, werd Terheijden wederom getroffen door zware aanvallen.¹⁴⁸ De hoofdaanvallen vonden plaats ter hoogte van Ter Aalst en bij Oosterhout.

Acht Typhoon jachtbommenwerpers van het 193^e Squadron 146 Wing bombardeerden een *strongpoint* in een boomgaard op positie qD.8443 met zestien 500 lbs brisantbommen. Er werden geen resultaten waargenomen. Wel werd waargenomen dat het bombardement redelijk geslaagd was en dat er twee bommen *overshot* waren. Vanwege het weer werd het duikbombardement niet onder een steile hoek uitgevoerd, tot een lage hoogte. Het gebied en met name de gebouwen werden aangevallen met boordwapens.¹⁴⁹

Twaalf Spitfire jagers van het 329^e squadron 145 Wing bombardeerden *defense positions* op positie qD.954415 met els 500 lbs brisantbommen. Er waren vijf treffers in het doelgebied.¹⁵⁰

Twaalf Spitfires van het 341^e squadron 145 Wing bombardeerden *defense positions* op positie qD.954415 met twaalf 500 lbs brisantbommen. Er werden negen treffers waargenomen.¹⁵¹

Twaalf Spitfires van het 74^e squadron 145 Wing bombardeerden *defense positions* op positie qD.954415 met twaalf 500 lbs brisantbommen. Er waren negen treffers in het doelgebied.¹⁵²

Twaalf Spitfires van het 345^e squadron 145 Wing bombardeerden *defense positions* op positie qD.954415 met elf 500 lbs brisantbommen. Er waren twee treffers op de huizen ten noorden van het *canal* waarvan er twee in brand stonden en een was ontploft. Op positie qD.940420 werd een dump brandend achtergelaten.¹⁵³

Twaalf Spitfires van het 222^e Squadron 135 Wing bombardeerden een doelwit op positie qD.9443 met tien 500 lbs brisantbommen. Er waren vier treffers op loopgraven en er zou een tank zijn vernietigd.¹⁵⁴

4 november 1944

Officiële Bevrijdingsdag gemeente Beek.¹⁵⁵

Terheijden werd bevrijd door Poolse troepen, behorende tot het Canadese Eerste Leger.¹⁵⁶

Vooraf in het gebied ten westen en noordwesten van Breda werd druk gevlogen. Zowel Britse Spitfires van de unit 132 Wing (waaronder het 33^e squadron) als de Typhoons van 146 Wing waren actief. Twee vliegers van het 33^e Squadron maakten die dag allebei twee vluchten, beide '*bombing en strafing*'. De eerste vlucht ging naar Dinteloord en de tweede naar Zevenbergsehoek. Bij de eerste vlucht werden met twaalf Typhoons met boordwapens Duitse troepen op de wegen onder vuur genomen. Op de tweede vlucht met acht Typhoons werden

¹⁴⁶ Alphen, Slag om het Markkanaal, p. 34.

¹⁴⁷ Alphen, Slag om het Markkanaal, p. 34.

¹⁴⁸ Bollen & Vroemen, *Canadezen in actie*, p. 42 en Klep & Schoenmaker, p. 220.

¹⁴⁹ TNA UK AIR 37/716.

¹⁵⁰ TNA UK AIR 37/716.

¹⁵¹ TNA UK AIR 37/716.

¹⁵² TNA UK AIR 37/716.

¹⁵³ TNA UK AIR 37/716.

¹⁵⁴ TNA UK AIR 37/716.

¹⁵⁵ NIMH Burgemeestersverklaringen (1940-1945) toeg.nr. 420, inv.nr. 43 Ten Boer t/m Twisk.

¹⁵⁶ Buitkamp (1983), 2.

met raketten en boordwapens aanvallen gedaan op ingegraven tanks (geen nadere plaatsbepaling).¹⁵⁷

Twaalf Spitfire jagers van het 74^e Squadron 145 Wing bombardeerden een *strongpoint* ten noordoosten van Breda met twaalf 500 lbs brisantbommen. Er vielen acht bommen in het doelgebied, waarvan vijf op huizen. Vier huizen werden verwoest. Er was een treffer op de brug op positie qD.835436.¹⁵⁸

Zestien Typhoon jachtbommenwerpers van het 257^e en 263^e squadron 146 Wing bombardeerden een suikerfabriek die in gebruik was als munitieopslag op positie qD.8400435 met vier 1000 lbs en achtentwintig 500 lbs brisantbommen. Alle bommen kwamen neer in het doelgebied. Er waren vier voltreffers en tien *very near misses*. Er werden twee grote explosies waargenomen. De Typhoons van het 263^e squadron wierpen vier 1000 lbs brisantbommen en twaalf 500 lbs brisantbommen af op het doelwit. Er werden vier voltreffers geplaatst op het doelwit en tien *very near misses*. Het puin vloog omhoog tot een kilometer hoogte en de bijgebouwen stonden in brand.¹⁵⁹

Acht Typhoon jachtbommenwerpers van het 193^e squadron 146 Wing bombardeerden een hoofdkwartier en een vehicle park op positie qD.833430 met zestien 500 lbs brisantbommen. Er vielen tien bommen in het doelgebied en er ontstonden twee branden. Het bombardement werd op lage hoogte uitgevoerd en zestig procent van de bommen viel in het doelgebied.¹⁶⁰

Twaalf Typhoon jachtbommenwerpers van het 197^e squadron 146 Wing bombardeerden een hoofdkwartier en een vehicle park op positie qD.833430 met vierentwintig 500 lbs brisantbommen. Er werden achttien *bursts* gezien in het doelgebied.¹⁶¹

Tien Typhoon jachtbommenwerpers van het 263^e squadron 146 Wing bombardeerden een suikerfabriek die in gebruik was als munitieopslag op positie qD.840435 met twintig 500 lbs brisantbommen. Er was een treffer en de rest waren *near misses*.¹⁶²

Zeven Typhoon jachtbommenwerpers van het 257^e squadron 146 Wing bombardeerden een fabriek die in gebruik was als munitieopslag met veertien 500 lbs brisantbommen. Er was één treffer op de westzijde.¹⁶³

5 november 1944

Officiële Bevrijdingsdag Zevenbergen.¹⁶⁴

6 november 1944

In een overzicht van de luchtbeschermingsdienst van Breda betreffende locaties van te ruimen projectielen en springmiddelen werden de veiling in de Belcrumpolder en Crogtijk 61 (de Suikerfabriek) aan de Markkade genoemd.¹⁶⁵ [de hier gemelde projectielen zijn op 8 november 1944 geruimd].

7 november 1944

In een rapport vertelde de hoofdinspecteur van de politie over de bevrijding van Breda. Vooral het zuidelijke deel van Breda lag regelmatig onder artillerievuur.¹⁶⁶

8 november 1944

In een overzicht van geruimde onontpofte projectielen en andere soorten springstof van de luchtbeschermingsdienst werd vermeld dat in de Koningin Emmalaan een granaat lag van 250 kilo, bij de veiling in Belcrum een granaat, aan Crogtijk 61 twee handgranaten, bij de

¹⁵⁷ Zwanenburg, *En nooit was het stil II*, p. 484.

¹⁵⁸ TNA UK AIR 37/716.

¹⁵⁹ TNA UK AIR 37/716.

¹⁶⁰ TNA UK AIR 37/716.

¹⁶¹ TNA UK AIR 37/716.

¹⁶² TNA UK AIR 37/716.

¹⁶³ TNA UK AIR 37/716.

¹⁶⁴ NIMH Burgemeestersverklaringen (1940-1945) toeg.nr. 420, inv.nr. 48 Zaamslag t/m Zwollerkerspel.

¹⁶⁵ SAB toeg.nr. ARC0004.2 Gemeente Breda 1936-1944 inv.nr. 342 III.

¹⁶⁶ SAB toeg.nr. ARC0043.2 Gemeentepolitie Breda 1937-1974 inv.nr. 18a.

suikerfabriek aan de Markkade een granaat van vijftien kilo, aan Spoorstraat één een granaat van zestig kilo en aan de Terheijdensweg drie projectielen van twintig kilo.¹⁶⁷

9 november 1944

Op deze dag kwam aan alle operaties in Noord-Brabant een einde. Het frontgebied werd verplaatst naar noordelijker locaties.¹⁶⁸

22 november 1944

In de gemeente Beek stortte om vijf over half tien een vliegende bom neer achter de woning van den heer L. Op den Kamp, Sanderboutlaan 12. Ook Sanderboutlaan 14 werd zwaar beschadigd en onbewoonbaar. Omringende huizen hadden lichte beschadigingen.¹⁶⁹

6 december 1944

Een geallieerde Mustang jachtbommenwerper stortte neer bij Breda. De exacte locatie is niet bekend.¹⁷⁰

16 december 1944

Om tien over elf 's avonds viel een V.1 bom vijftig meter ten oosten van de kunstweg Breda – Antwerpen, op elfhonderd meter ten noorden van het snijpunt gemeentegrens Breda – Rijsbergen. Het huis werd hierdoor onbewoonbaar.¹⁷¹

23 december 1944

In een rapport van de luchtbeschermingsdienst van Breda werd melding gemaakt dat achter de suikerfabriek een bom was gevallen. Deze bom veroorzaakte vooral veel glasschade.¹⁷² Mogelijk was deze bom afkomstig van een bombardement door twee Messerschmitt 262 bommenwerpers in het noordwestelijk deel van Breda. Hierbij vielen burgerslachtoffers en er werd schade toegebracht.¹⁷³

In de gemeente Breda kwam een V.1 neer waarbij vele huizen ernstig beschadigd raakten. Ook kwam er een V2 neer in Breda waarbij veel ruit-schade veroorzaakt werd.¹⁷⁴

27 december 1944

Omstreeks tien voor zeven in de ochtten kwam er een '*long distance projectile*' (V.1 of V2 vliegende bom) op Breda. Geen nadere plaatsbepaling. Er was veel schade aan ruiten.¹⁷⁵

Januari 1945

De Sint-Maartenspolder en de Hoevense Beemden waren op deze datum niet meer geïnnundeerd.¹⁷⁶

In Breda kwamen zes V.1 vliegende bommen neer.¹⁷⁷

Voor het zowel het dorp Etten als het dorp Leur gold dat er tussen 17 en 31 januari 1945 één V.1 inslag plaatsvond (voor zowel Etten als Leur zijn geen exacte plaatsbepalingen gevonden).¹⁷⁸

3 januari 1945

Mijneveld 26A: Hier werden elf Britse antipersoneelsmijnen met struikeldraad geruimd.¹⁷⁹

¹⁶⁷ SAB toeg.nr. ARC 0052 Luchtbeschermingsdienst Breda 1938-1946, inv.nr. 6d.

¹⁶⁸ Klep en Schoenmaker, p. 221.

¹⁶⁹ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, Inv.nr. 1563.

¹⁷⁰ SGLO, T4781.

¹⁷¹ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, Inv.nr. 1563.

¹⁷² SAB toeg.nr. ARC0004.2 Gemeente Breda 1936-1944 inv.nr. 342 III.

¹⁷³ Zwanenburg, *En nooit was het stil II*, 484.

¹⁷⁴ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, Inv.nr. 1563.

¹⁷⁵ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, Inv.nr. 1563.

¹⁷⁶ Nispen, *Bedreigd, bezet, bevrijd*, p. 353.

¹⁷⁷ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

¹⁷⁸ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

¹⁷⁹ Archief EODD, mijnevelddocumentatie.

4 januari 1945

Mijnenveld 25A: Hier werden negen Britse A/P mijnen met struikeldraad geruimd.¹⁸⁰

6 januari 1945

Een Britse Spitfire van het 485^e squadron stortte neer bij Breda. De exacte locatie is niet bekend.¹⁸¹

Granaten van artillerie kwamen neer op de Teteringenstraat 34-34^e, Ceresstraat 49 en Vuchtstraat 61 te Breda.¹⁸²

Verschillende projectielen kwamen neer op het Politiestation Doelen te Princenhage.¹⁸³
Verschillende projectielen vielen op het politiestation Liesbosch.¹⁸⁴

Er landden ongeveer honderd granaten op de Bouvignelaan te Breda.¹⁸⁵

8 januari 1945

In Breda kwamen om omstreeks 1.00 uur 's nachts raketgranaten op de Oranjesingel en St.Jozefstraat neer. Er was veel glasschade.¹⁸⁶

19 januari 1945

Aan de Leeuwerikstraat in Breda raakten huizen lichtbeschadigd door een in de lucht ontploffende granaat. Er waren geen slachtoffers en er werd geen schade gemeld.¹⁸⁷

Februari 1945

Een V.1 stortte neer in Beek aan de Emer. Omliggende boerderijen werden getroffen.¹⁸⁸

Er landden twaalf V.1's in Breda.¹⁸⁹

In Etten en Leur kwamen er acht V.1 bommen neer.¹⁹⁰

3 februari 1945

In Breda landde één V.1. Eén Boerderij raakte beschadigd.¹⁹¹

In Etten en Leur kwamen twee V.1's neer waardoor drie huizen onbewoonbaar raakte.¹⁹²

Op verschillende percelen aan de Markdijk te Zevenbergen worden mijnen/granaten gemeld (perceel K448-449, K601, K602, K500, rest is onleesbaar). Ook aan de Huizersdijk is een aantal meldingen, in het bouwland op perceel L99, L100, L104-6 en L108 (geen nadere plaatsbepaling).¹⁹³

8 februari 1945

Een Duitse V.1 (vliegende bom) kwam neer in een weiland, vijftig meter achter het HERO voetbalterrein in Breda. Er werd alleen glasschade veroorzaakt.¹⁹⁴

Twee V.1's landden in Breda wat glasschade veroorzaakte (geen nadere plaatsbepaling).¹⁹⁵

¹⁸⁰ Archief EODD, mijnenvelddocumentatie.

¹⁸¹ SGLO, T5088.

¹⁸² Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

¹⁸³ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

¹⁸⁴ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

¹⁸⁵ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

¹⁸⁶ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

¹⁸⁷ SAB toeg.nr. ARC0004.2 Gemeente Breda 1936-1944 inv.nr. 342 II en SAB toeg.nr. ARC 0052, inv.nr. 6b & 6d.

¹⁸⁸ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

¹⁸⁹ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

¹⁹⁰ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

¹⁹¹ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

¹⁹² Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

¹⁹³ CAD Rijswijk, Archief Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Zevenbergen.

¹⁹⁴ SAB toeg.nr. ARC0004.2 Gemeente Breda 1936-1944 inv.nr. 342 II.

¹⁹⁵ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

15 februari 1945

Om half twaalf is een V.1 neergekomen op een perceel bouwland op ongeveer vijfhonderd meter ten Noordoosten van de kruising van de spoorweg Breda-Roosendaal en de nieuwe weg naar Moerdijk te Princenhage/Beek.¹⁹⁶

17 februari 1945

In Etten en Leur landde een V.1, waardoor er glas-en Pannenschade ontstond.¹⁹⁷

19 februari 1945

Tussen de boerderijen van Jammers (H31) en v.d. Veeken (H32) is 'sochtends een V.1 neergekomen in het weiland.¹⁹⁸

Op ongeveer tachtig meter afstand van het woonhuis van dhr. Machielsen (E20) is rond kwart voor negen in de ochtend een V.1 neergekomen (Princenhage/Beek).¹⁹⁹

20 februari 1945

In Breda kwamen twee V.1 bommen neer (geen nadere informatie over plaats of veroorzaakte schade).²⁰⁰

23 februari 1945

In Etten en Leur kwamen op deze datum 2 V.1's neer. Hierbij werden tien huizen beschadigd, waarvan twee ernstig beschadigd en twee totaal verwoest waren.²⁰¹

25 februari 1945

Een Duitse V.1 (vliegende bom) sloeg in de Emer in Breda.²⁰² Bij Etten en Leur kwamen ook twee V.1's over, welke glas en pannenschade veroorzaakte.²⁰³

27 februari 1945

Een Duitse V.1 stortte neer in Zevenbergen op honderd meter van de rijksweg Breda-Moerdijk in een akker.²⁰⁴ Ook bij Breda kwam er een V.1 neer waardoor twaalf panden dusdanig verwoest waren dat ze onbewoonbaar waren.²⁰⁵ In Etten en Leur stortte tevens een V.1 neer, waarbij ook hier glas- en pannenschade aan enkele woningen ontstond.²⁰⁶

28 februari 1945

In Breda waren twee V.1's ingeslagen. Verschillende huizen waren zwaar beschadigd, twee huizen onbewoonbaar verwoest en verder veel glas- en pannenschade.²⁰⁷ In totaal werden er zevenendertig V.1's in het luchtruim gemeld op deze dag.²⁰⁸

6 maart 1945

Aangifte van de vondst van een niet-ontplofte granaat van ongeveer vijfenvijftig kilo, in het perceel grond "De Buitenlanden", tussen de dijk en de Mark, recht ten oosten van de vlasfabriek. De granaat is waarschijnlijk uit de richting van Zevenbergen gekomen en is vermoedelijk van Duitse afkomst. Op dezelfde dag werd aangifte gedaan van de vermoedelijke ligging van een mijnenveld ten oosten van de grindweg naar de Mark, ten noorden van de Langeweg in Etten-Leur. In bericht van zeven juli werd vermeld dat deze mijnen waren geruimd.²⁰⁹

7 maart 1945

¹⁹⁶ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 646.

¹⁹⁷ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

¹⁹⁸ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 646.

¹⁹⁹ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 646.

²⁰⁰ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

²⁰¹ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

²⁰² Bron: www.vergeltungswaffen.nl geraadpleegd op 2 oktober 2014.

²⁰³ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

²⁰⁴ Website vergeltungswaffen.nl V1149 geraadpleegd op 2 oktober 2014.

²⁰⁵ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

²⁰⁶ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

²⁰⁷ Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563 en SAB, toeg.nr. ARC0052 inv.nr. 6B.

²⁰⁸ SAB, toeg.nr. ARC0052, inv.nr. 6B en Nationaal Archief (NA) Den Haag, toeg.nr. 2.13.25 Militair Gezag, inv.nr. 1563.

²⁰⁹ WBA toeg.nr. 85 Gemeentebestuur Etten en Leur 1936-1949 inv.nr. 742.

Aangifte van de vondst van drie niet-ontploffte granaten in “De Buitenlanden”, Zwartenberg in de gemeente Etten-Leur. Deze zijn later geruimd. Op de dijk die naar de Haagse Beemd loopt aldaar, stond nog een prikkeldraadversperring waar dichtbij drie mijnen waren ontploft en waar nog talrijke andere mijnen werden vermoed. Naast de gaten op de dijk, ontstaan door de explosies veroorzaakt door Duitse soldaten, waren er aan weersijden van de dijk nog talrijke (ongeveer tachtig) gaten aanwezig van geallieerde en Duitse stellingen. In een bericht van zeventien maart 1945 werd getwijfeld of er nog mijnen aanwezig waren. Een bericht van zeven juli 1945 rapporteerde dat de mijnen waren geruimd.²¹⁰

12 maart 1945

Melding van de burgemeester van Etten-Leur dat er landmijnen zouden liggen in de buitenlanden bij Zwartenberg, langs de fabriek naar de met koolzaad beplante percelen. In een bericht van zeven juli 1945 werd gemeld dat ook deze mijnen waren geruimd.²¹¹

27/28 maart 1945

Op het perceel rechts van de brug over het Wilhelmina Kanaal (de Rijksweg Breda-Terheijden) in het Buurtschap Hartel lag een mijnenveld met Engelse mijnen op kadastrale sectie F255, F256, F430, F728, F783 en F799.²¹²

29 maart 1945

Aan de spoorlijn en achter de woning in Buurtschap Nieuw Veer (bij de huidige Nieuwveerweg in Prinsenbeek) werd een mijnenveld vermoed op de kadastrale secties B325, B468, A356 en A198 tot A201.²¹³ Poolse troepen hadden bij Buurtschap Nieuwe Veer reeds in December 1944 zestien mijnen geruimd, maar een onderzoek in het twee hectare grote perceel is naderhand niet ingesteld. Na een persoonlijk ongeluk was het nu noodzakelijk. Het object was gelegen op blad SE MR.896422 en was per auto te bereiken vanaf de Rijksweg naar Moerdijk bij de bocht MR 898436 naar het Westen over de spoorlijn. Vervolgens links langs Memel en daarna wederom links tot aan de spoorbaan. Langs de spoorbaan rechtsaf gaande was dan het doel te bereiken. Het onderzoek werd ingesteld en er werden twee schu-mijnen gevonden. Daarnaast vond de MMOD achtendertig granaten van 7,5 millimeter, vier mortieren, één springlading van anderhalve kilogram en drie pantsergranaten. Op 11 april 1946 werd het gebied officieel vrijgegeven.²¹⁴

In buurtschap Noord in Terheijden werd bij Kadastrale secties B154 en 469 en C1060 werden landmijnen gemeld, met het verzoek deze te ruimen.²¹⁵

31 maart 1945

Op de Markdijk in het bouwland (perceel K 601, K602 K599 en K16) zijn granaten/mijnen gevonden. Ook op de Huizersdijk in het bouwland (perceel L99, L100, L104, L105, L106, L108) zijn tevens granaten/mijnen gesignaleerd (geen nadere plaatsbepaling).²¹⁶

1 april 1945

In de Zwartenbergse polder in de gemeente Etten en Leur (aan de weg Leur-Zevenbergen) waren nog mijnen aanwezig die spoedig moesten worden geruimd.²¹⁷

4 april 1945

Op de Hokkenberg bij Langeweg in de gemeente Terheijden wordt een mijnenveld vermoed op kadastrale sectie A383. Er zijn reeds 40 voetmijnen in houten omhulsel geruimd.²¹⁸

5 april 1945

²¹⁰ WBA toeg.nr. 85 Gemeentebestuur Etten en Leur 1936-1949 inv.nr. 742.

²¹¹ WBA toeg.nr. 85 Gemeentebestuur Etten en Leur 1936-1949 inv.nr. 742.

²¹² CAD Rijswijk, Archief Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Terheijden.

²¹³ CAD Rijswijk, Archief Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Terheijden.

²¹⁴ CAD Rijswijk, Archief Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Terheijden.

²¹⁵ CAD Rijswijk, Archief Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Terheijden.

²¹⁶ CAD Rijswijk, Archief Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Zevenbergen.

²¹⁷ CAD Rijswijk, Archief Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Etten en Leur.

²¹⁸ CAD Rijswijk, Archief Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Terheijden.

Melding van de directeur Openbare Werken van Breda dat er in een weiland, genaamd de Crogte, sectie C999, vermoedelijk een mijnenveld zou liggen en een tweetal mijnen op het terrein van het gemeentelijk gasbedrijf aan de Nieuwe Prinsenkade.²¹⁹

10 april 1945

De mijnopruimingsdienst meldde dat er op kadastrale sectie A7825 metalen mijnen aanwezig waren.²²⁰

17 april 1945

Aangifte van de aanwezigheid van mijnen/projectielen in Etten-Leur in kadastrale sectie H2478.²²¹

23 april 1945

Aangifte van de aanwezigheid van talrijke mijnen in de gemeente Etten-Leur, bij Zwartenberg vooral mijnen in houten omhulsel. Daarnaast werd er honderd meter voorbij de steenfabriek aan de Bredasche weg, richting Breda een pantservuist gevonden.²²² Op de kadastrale secties E 1901 en F426, F427, F433, F475, F656, F657, F1804, F1140 en F1829, alsook L2404, L1325, L1543 en K1554 in Etten en Leur werden verschillende granaten en raketbommen gevonden welke niet ontploft waren.²²³

24 april 1945

Er waren acht onontplofte projectielen gevonden in de gemeente Etten en Leur op de kadastrale sectie G 284.²²⁴

3.6 Naoorlogse periode – heden

Direct na de Tweede Wereldoorlog werd aangevangen met het opruimen van CE. Van 1971 – heden houdt de Explosieven Opruimingsdienst Defensie (EODD) zich bezig met het ruimen van CE in Nederland en worden de munitievondsten systematisch (per gemeente) bijgehouden. Over de periode mei 1945 tot en met 1970 is niet of nauwelijks informatie bekend over het aantreffen en ruimen van CE.

²¹⁹ ARC0004.3 Inv.nr. 664 II en CAD Rijswijk (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Etten en Leur.

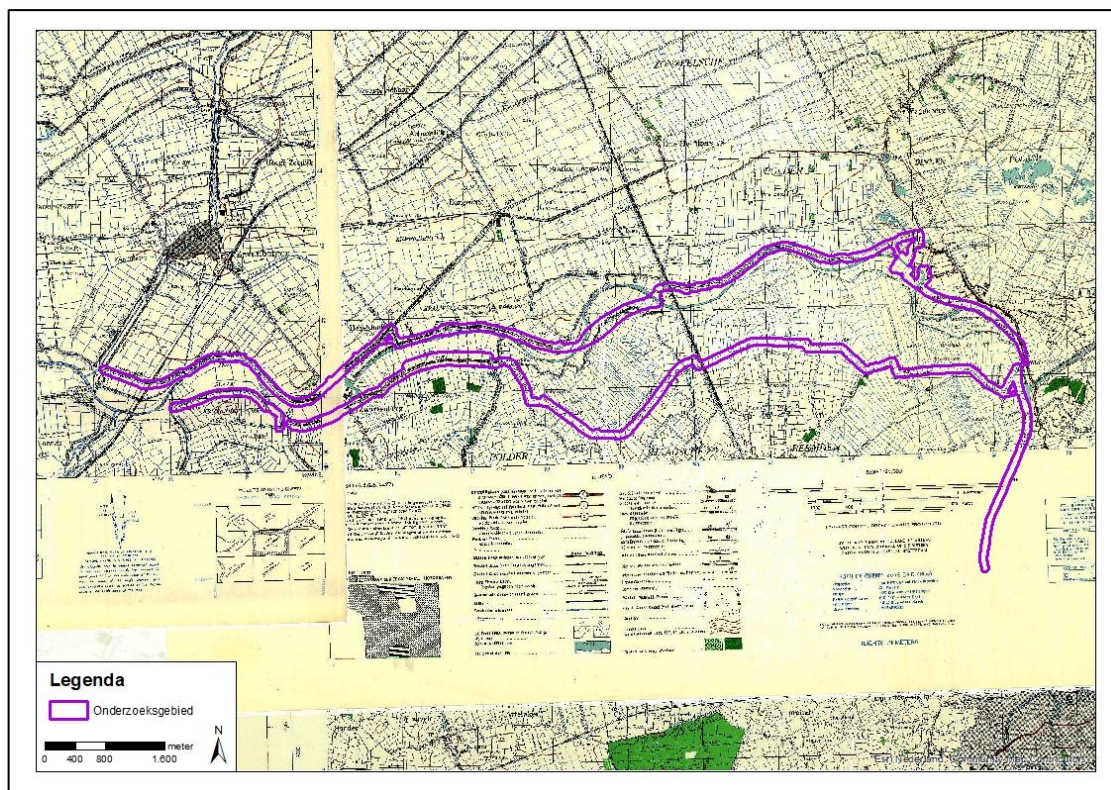
²²⁰ CAD Rijswijk, Archief Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Breda.

²²¹ WBA toeg.nr. 85 Gemeentebestuur Etten en Leur 1936-1949 inv.nr. 742.

²²² WBA toeg.nr. 85 Gemeentebestuur Etten en Leur 1936-1949 inv.nr. 742.

²²³ CAD Rijswijk, Archief Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Etten en Leur.

²²⁴ CAD Rijswijk, Archief Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Etten en Leur.



Afbeelding 5: het onderzoeksgebied op een stafkaart met Defence Overprint.

Zonder datum

Er werden granaten geruimd door de mijnopruimingsdienst in de gemeente Etten en Leur op de kadastrale secties G no. 914 en L no. 2388.²²⁵

31 mei 1945

Aangifte van de aanwezigheid van een niet-ontplofte granaat in sectie H1649 in Etten-Leur.²²⁶

13 juni 1945

Aangifte van de aanwezigheid van een niet-ontplofte granaat in sectie E1902 in Etten-Leur.²²⁷

15 juni 1945

Aangifte van de aanwezigheid van zes niet-ontplofte Duitse tankgranaten in sectie K2658 in Etten-Leur.²²⁸

17 juni 1945

Aangifte van de vermoedelijke aanwezigheid van mijnen links van de brug bij Zwartenberg in sectie C219.²²⁹

20 juni 1946

De burgemeester van Beek meldde dat alle gevaar-opleverende projectielen door de Mijnopruimingsdienst geruimd waren.²³⁰

28 juni 1945

²²⁵ CAD Rijswijk, Archief Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Etten en Leur.

²²⁶ WBA toeg.nr. 85 Gemeentebestuur Etten en Leur 1936-1949 inv.nr. 742 en CAD Rijswijk, Archief Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Etten en Leur.

²²⁷ WBA toeg.nr. 85 Gemeentebestuur Etten en Leur 1936-1949 inv.nr. 742.

²²⁸ WBA toeg.nr. 85 Gemeentebestuur Etten en Leur 1936-1949 inv.nr. 742.

²²⁹ WBA toeg.nr. 85 Gemeentebestuur Etten en Leur 1936-1949 inv.nr. 742.

²³⁰ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

Bericht van de locoburgemeester van Breda aan de ANWB dat er in de velden rondom Breda nog mogelijk mijnen en onontploffte projectielen liggen. In de bossen is de kans op de aanwezigheid van mijnen zeer klein.²³¹

24 juli 1945

Melding van de aanwezigheid van een grote granaat in sectie L nr. 354 en een kleine granaat in sectie L nr. 1189 op de dijk in Etten-Leur.²³²

1 augustus 1945

Melding van de aanwezigheid van een granaat in sectie G914 en van een granaat in sectie L2388 in een vijver. Een andere granaat bevond zich op heidegrond (in de zgn. koopmansblikken) en lag met de kop in de grond gestoken. Het betrof de kadastrale nummers G nr. 914 en L nr. 2388 (van de percelen D4 & A242).²³³

7 augustus 1945

Melding van de directeur Openbare Werken dat er geen munitieopslagplaatsen meer zijn langs de wegen in Breda. Het is volgens hem echter mogelijk dat zijn gegevens niet compleet zijn en dat er toch wel dergelijke opslagplaatsen langs de wegen staan. De dichtstbijzijnde opslagplaats was gelegen in de Spinolaschans in de gemeente Terheijden.²³⁴

23 oktober 1945

Onbekend Duits mijnenveld 13G gecontroleerd en geen mijnen aangetroffen.²³⁵

Onbekend Duits mijnenveld 20G gecontroleerd en geen mijnen aangetroffen.²³⁶

Mijnenveld 25A nog een keer gecontroleerd en geen mijnen aangetroffen.²³⁷

25 oktober 1945

Onbekend Duits mijnenveld 17G gecontroleerd en geen mijnen aangetroffen.²³⁸

Onbekend Duits mijnenveld 18G gecontroleerd en geen mijnen aangetroffen.²³⁹

26 oktober 1945

Mijnenveld 14G gecontroleerd en geen mijnen aangetroffen.²⁴⁰

22 november 1945

In een brief aan de burgemeester van Breda werd een overzicht gegeven van de nog aanwezige mijnen en explosieve voorwerpen in de gemeente Breda. Op de gepresenteerde lijst stond Nieuwe Prinsenkade 14, waterschap De Mark bij Terheijden, weiland de Crogte en sectie C nummer 999. In ene later bericht bleken al deze explosieven reeds te zijn geruimd.²⁴¹

7 januari 1946

Melding van de vondst van een mijn nabij de grote weg bij Zwartenberg.²⁴²

1 april 1946

Mijnenveld 14G 2 Duitse Schu-mine geruimd.²⁴³

5 april 1946

Melding dat in Zwartenberg bij Etten-Leur in het bos van Van Haperen mogelijk nog mijnen zouden liggen.²⁴⁴

²³¹ SAB toeg.nr. ARC0004.3 Gemeente Breda 1945-1959 inv.nr. 664 II.

²³² WBA toeg.nr. 85 Gemeentebestuur Etten en Leur 1936-1949 inv.nr. 742.

²³³ WBA toeg.nr. 85, inv.nr. 742 en CAD Rijswijk (MMOD) 1945-1947, inv.nr. Etten en Leur.

²³⁴ SAB toeg.nr. ARC0004.3 Gemeente Breda 1945-1959 inv.nr. 664 II.

²³⁵ Archief EODD, mijnenvelddocumentatie.

²³⁶ Archief EODD, mijnenvelddocumentatie.

²³⁷ Archief EODD, mijnenvelddocumentatie.

²³⁸ Archief EODD, mijnenvelddocumentatie.

²³⁹ Archief EODD, mijnenvelddocumentatie.

²⁴⁰ Archief EODD, mijnenvelddocumentatie.

²⁴¹ SAB toeg.nr. ARC0004.3 Gemeente Breda 1945-1959 inv.nr. 664 II.

²⁴² WBA toeg.nr. 85 Gemeentebestuur Etten en Leur 1936-1949 inv.nr. 742.

²⁴³ Archief EODD, mijnenvelddocumentatie.

²⁴⁴ WBA toeg.nr. 85 Gemeentebestuur Etten en Leur 1936-1949 inv.nr. 742.

9 mei 1946

Op het terrein van de plaatselijke voetbalvereniging naast Kasteel Bouvigne in de gemeente Breda waren mijnen waargenomen. Deze werd vrijgegeven nadat de mijnen geruimd waren (er werden o.a. Shu-minen gevonden).²⁴⁵

15 mei 1946

Op verschillende plekken in de gemeente Etten en Leur lagen nog gevaarlijke projectielen. Bij A. Balemans (B26) één mijn, bij Leijten (D23), Pellis (E52) en Buijnsters (E44) liggen nog granaten, bij Bink (F9) en v.d. Riet (F18) elk één bom. Ook is er bij M. Evers aan de Roosendaalsche weg één brandbom en achter het gemeentehuis een granaat gevonden.²⁴⁶

25 mei 1946

Verklaring van de burgemeester van Etten-Leur dat alle in de gemeente Etten-Leur aanwezige landmijnen en munitie is geruimd door de OBD.²⁴⁷

1 juni 1946

Onbekend Duits mijnenveld 24G gecontroleerd en geen mijnen aangetroffen.²⁴⁸

4 juni 1946

De koninklijke landmacht meldde op deze datum dat er in de gemeente Etten en Leur geen munitie meer aanwezig was omdat deze door de mijnopruimingsdienst geruimd was.²⁴⁹

26 september 1946

Een drietal onontplofte granaten waren gevonden in “de Wilderd”, en twee op “de Klappenberg” in de gemeente Etten en Leur (geen nadere plaatsbepaling).²⁵⁰

29 januari 1947

Na nauwkeurig onderzoek werden er in Zevenbergen zeven granaten van verschillend kaliber gevonden door de mijnopruimingsdienst.²⁵¹

26 juli 1948

Bij Emer H33 te Beek/Princenhage werd een granaat gevonden.²⁵²

25 maart 1949

Tijdens de Bevrijdingsdagen, bij de doorstoot naar het noorden door de gemeente Beek N.B. werd door een Poolse divisie ernstige schade aan het wegennet toegebracht middels tanks, kanonnen en andere voertuigen, dit kwam doordat in het noorden van de gemeente ‘Nieuwe Veer’ de troepen enige dagen door de Duitsers zijn opgehouden.²⁵³

18 april 1951

Bij de Spoorbrug bij Nieuweveer werd een granaat gevonden.²⁵⁴

26 april 1951

Aan de Brielsedreef 10 te Beek werd een granaat gevonden.²⁵⁵

Aan de Nieuwveerweg werden vier granaten gevonden.²⁵⁶

10 mei 1951

Bij de Spoorbrug bij Nieuweveer werd een granaat gevonden.²⁵⁷

²⁴⁵ CAD Rijswijk, Archief Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Breda.

²⁴⁶ CAD Rijswijk (MMOD) 1945-1947, inv.nr. Etten en Leur.

²⁴⁷ WBA toeg.nr. 85 Gemeentebestuur Etten en Leur 1936-1949 inv.nr. 742.

²⁴⁸ Archief EODD, mijnenvelddocumentatie.

²⁴⁹ CAD Rijswijk, Archief Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Etten en Leur.

²⁵⁰ CAD Rijswijk, Archief Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Etten en Leur.

²⁵¹ CAD Rijswijk, Archief Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) 1945-1947, MMOD A-Z, Zevenbergen.

²⁵² SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁵³ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 476.

²⁵⁴ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁵⁵ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁵⁶ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁵⁷ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

7 december 1951

Aan de Schoolstraat 2a te Beek werden vijf granaten gevonden. ²⁵⁸

29 juli 1952

Aan de Heidreef te Beek werd een granaat gevonden. ²⁵⁹

9 maart 1953

Aan de Overveldsestraat te Beek werd een granaat gevonden. ²⁶⁰

24 maart 1952

Aan de Nieuwveerweg te Beek werd een granaat gevonden. ²⁶¹

18 november 1953

Aan het Korenpad te Beek werd een granaat gevonden. ²⁶²

16 mei 1954

Aan de Nieuwveerweg te Beek werd een granaat gevonden. ²⁶³

15 januari 1957

Bij de rivier de Mark bij Beek werd een granaat gevonden. ²⁶⁴

8 september 1959

Aan de Markt 2 & 4 en bij de Overveldsestraat 35 te Beek werden granaten gevonden. ²⁶⁵

4 januari 1960

Bij de rivier de Mark bij Beek werd een granaat gevonden. ²⁶⁶

4 maart 1960

Aan de Zanddreef 4 te Beek werd een landmijn gevonden. ²⁶⁷

5 september 1960

Aan de Werfseweg 2 te Beek werd een onbekend aantal afgeschoten kogels van een Engels vliegtuig gevonden. ²⁶⁸

29-30 november 1960

Op het spooreplacement in Breda werd een mortiergranaat opgegraven en op het politiebureau afgeleverd. ²⁶⁹

20 maart 1961

Aan de Kettingdreef te Beek werd een Tankgranaat gevonden. ²⁷⁰

22 maart 1961

Bij de rivier de Mark bij Beek werd een doos springstoffen gevonden. ²⁷¹

In Beek werd een granaat gevonden. ²⁷²

²⁵⁸ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁵⁹ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁶⁰ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁶¹ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁶² SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁶³ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁶⁴ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁶⁵ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁶⁶ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁶⁷ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁶⁸ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁶⁹ SAB toeg.nr. ARC0043.2, inv.nr. 978.

²⁷⁰ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁷¹ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁷² SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

11 september 1962

Bij de Bosdaldreef bij Beek werd een granaat gevonden. ²⁷³

24 juni 1963

Bij de Grintweg 22 bij Beek werd een granaat gevonden. ²⁷⁴

24 juli 1963

Bij de Spoorbrug Nieuwveer bij Beek werd een granaat gevonden. ²⁷⁵

28 mei 1964

Bij de Burgtsedreef bij Beek werd een granaat gevonden. ²⁷⁶

9 juni 1964

Bij Spoorbrug Nieuwveer bij Beek werd een granaat gevonden. ²⁷⁷

13 november 1964

Bij plan Zuid bij Beek werd een granaat gevonden. ²⁷⁸

13 juli 1965

Bij de Grintweg 4 te Beek werd een granaat gevonden. ²⁷⁹

24 januari 1967

Bij de Postbaan 10 te Beek werd een granaat gevonden. ²⁸⁰

9 augustus 1967

Bij de Moskesweg 4 te Beek werd een granaat gevonden. ²⁸¹

17 oktober 1967

Bij RW 16 (km 42.2) te Beek werd een granaat gevonden. ²⁸²

1 december 1967

Bij Zwembad de Kuil te Beek werden drie granaten gevonden. ²⁸³

19 juni 1968

Bij de Zuidlaan 18 te Beek werd een granaat gevonden. ²⁸⁴

8 juli 1968

Bij de Brielsedreef 21 te Beek werd een granaat gevonden. ²⁸⁵

2 januari 1969

Bij Steenakkerstraat 20 te Beek werd een granaat gevonden. ²⁸⁶

3 april 1969

Bij de Bredestraat 9 te Beek werd een granaat gevonden. ²⁸⁷

18 juli 1969

²⁷³ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁷⁴ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁷⁵ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁷⁶ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁷⁷ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁷⁸ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁷⁹ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁸⁰ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁸¹ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁸² SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁸³ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁸⁴ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁸⁵ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁸⁶ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁸⁷ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

Bij het Gemaal Halseweg te Beek werd een granaat gevonden.²⁸⁸

1970-heden

In bijlage vier is een tabel opgenomen met daarin de relevante MORA's (munitieruimrapporten van na 1972) voor het onderzoeksgebied.

13 april 1970

Bij de Vijverstraat te Beek werd een Blindganger gevonden.²⁸⁹

11 december 1970

Bij het Veldpad te Beek werd een aantal granaten gevonden.²⁹⁰

16 december 1970

Bij de Hooidonkseweg 1 te Beek werd een granaat gevonden.²⁹¹

22 maart 1973

Bij de Groenstraat 24 te Beek werd munitie gevonden.²⁹²

27 mei 1974

Bij de Weimersedreef te Beek werd een granaat gevonden.²⁹³

25 augustus 1975

Bij de Rietdijk 1a te Beek werd een vliegtuigbom gevonden.²⁹⁴

17 februari 1975

Bij de Kluisstraat 3 te Beek werden vijf projectielen gevonden.²⁹⁵

3.7 Luchtfoto-analyse

De geraadpleegde luchtfoto's zijn gegeorefereerd in GIS en geanalyseerd op sporen van oorlogshandelingen zoals onder andere kraters, loopgraven, mangaten, bunkers, verdedigingswerken, (geschut)stellingen, tankgrachten en mijnevelden.

Op de geraadpleegde luchtfoto zijn vele sporen van oorlogshandelingen waargenomen, met name met betrekking tot de bevrijdingsgevechten in de eerste week van november 1944. Het gaat om:

- Inslagen van geschutmunitie;
- Bomkraters;
- Militaire aanwezigheid in de vorm van mangaten, loopgraven, stellingen en opslagplaatsen.

Op onderstaande luchtfoto van 4 november 1944 zijn verschillende kraters van artilleriebeschietingen te zien in en rond het onderzoeksgebied.

²⁸⁸ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁸⁹ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁹⁰ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

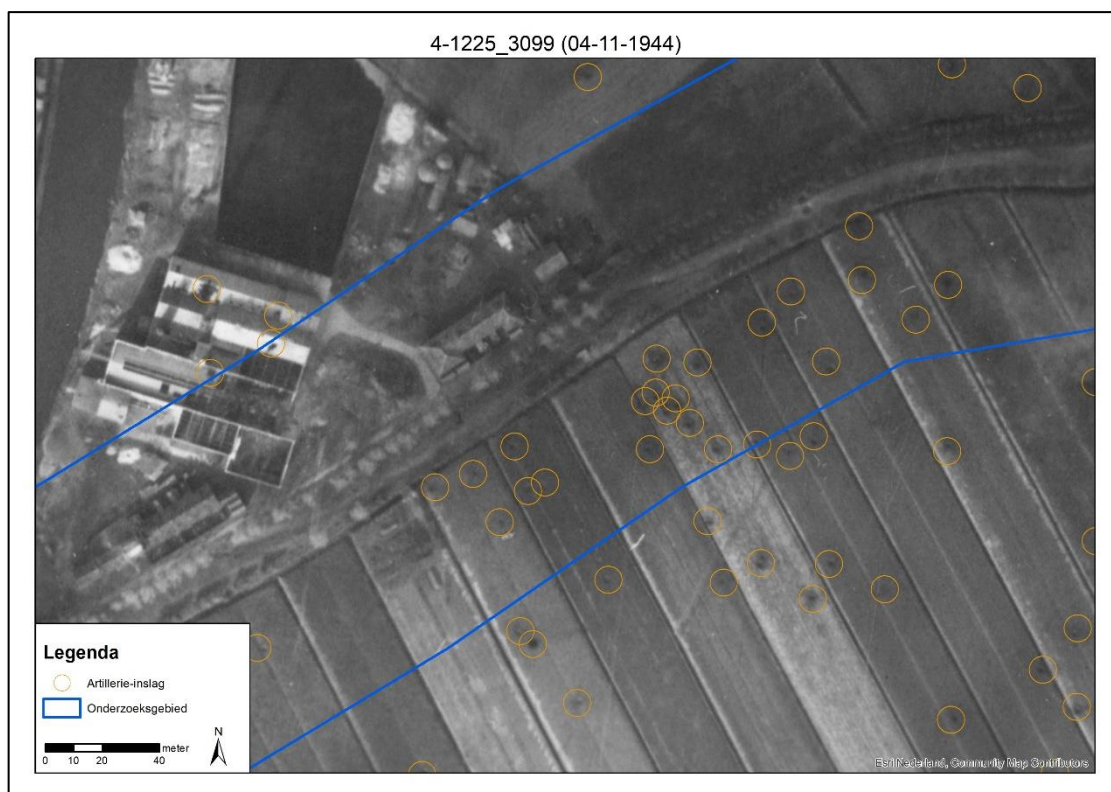
²⁹¹ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁹² SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁹³ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

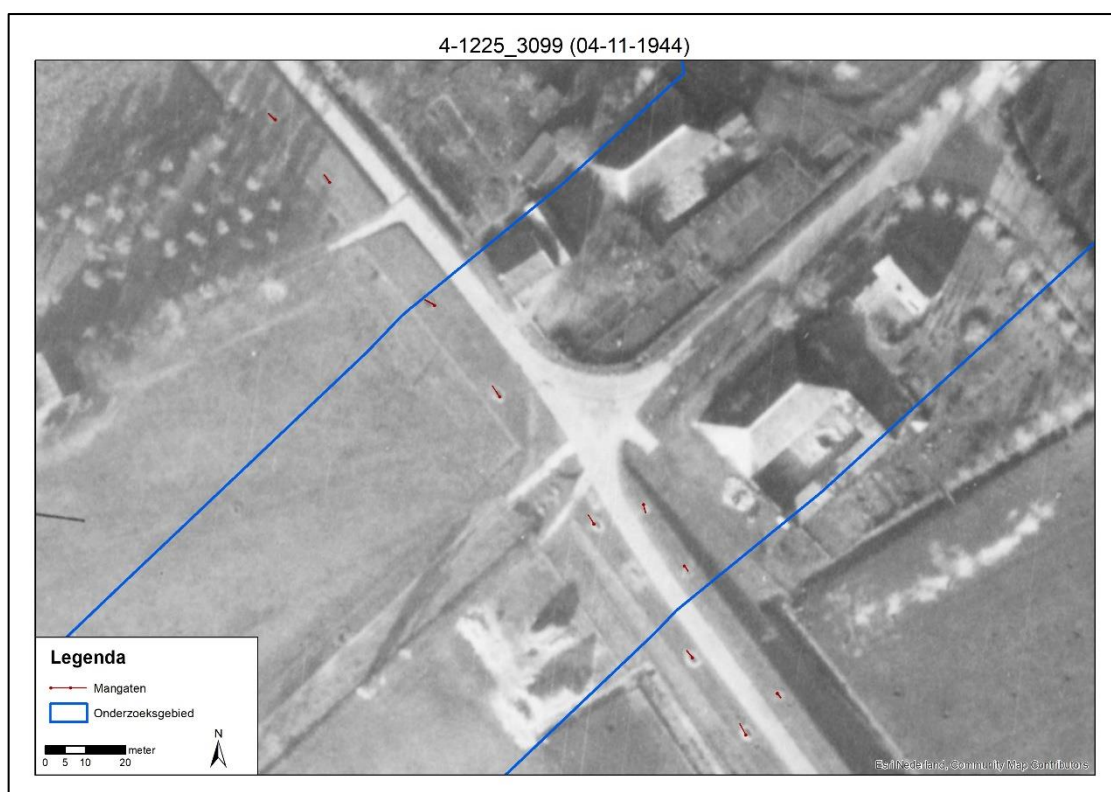
²⁹⁴ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.

²⁹⁵ SAB, toeg.nr. ARC0613.1 Gemeente Prinsenbeek (1942-1962), inv.nr. 647.



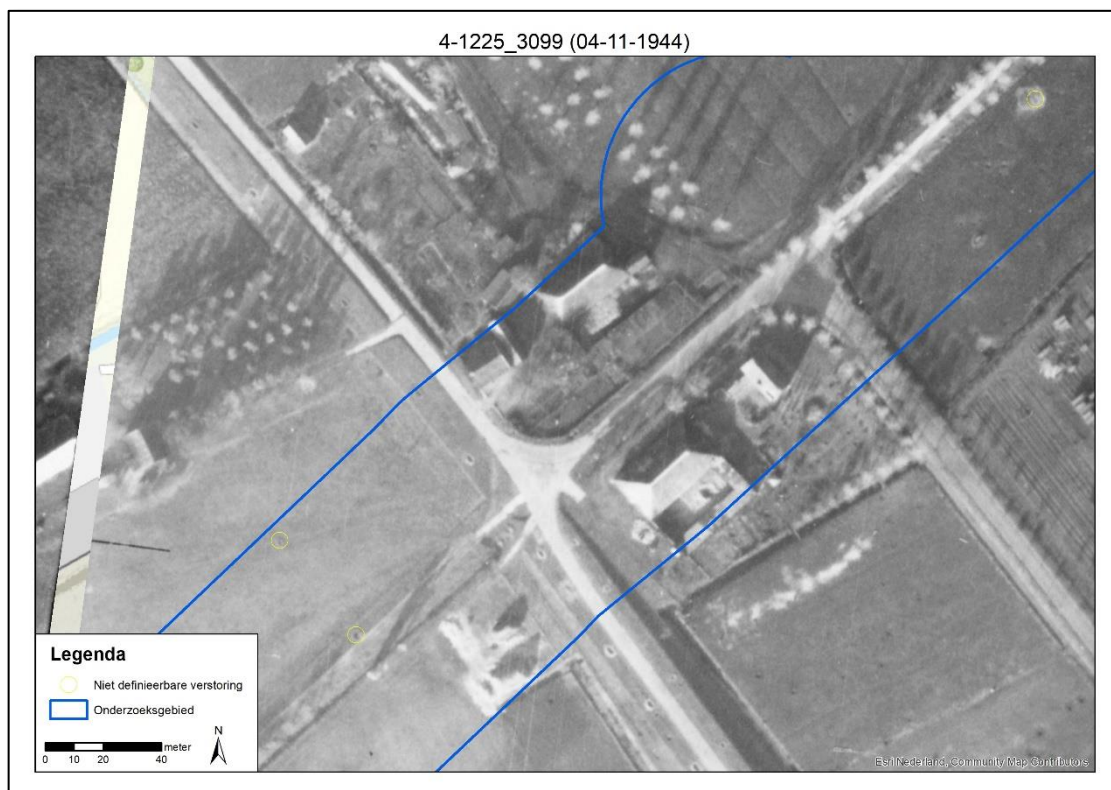
Afbeelding 6: uitsnede van het onderzoeksgebied waarop. Bron: NCAP, sortieref. 4-1225, fotonr. 3099, d.d. 04-11-1944.

Op onderstaande luchtfoto van 4 november 1944 zijn enkele mangaten te zien, parallel aan de weg.



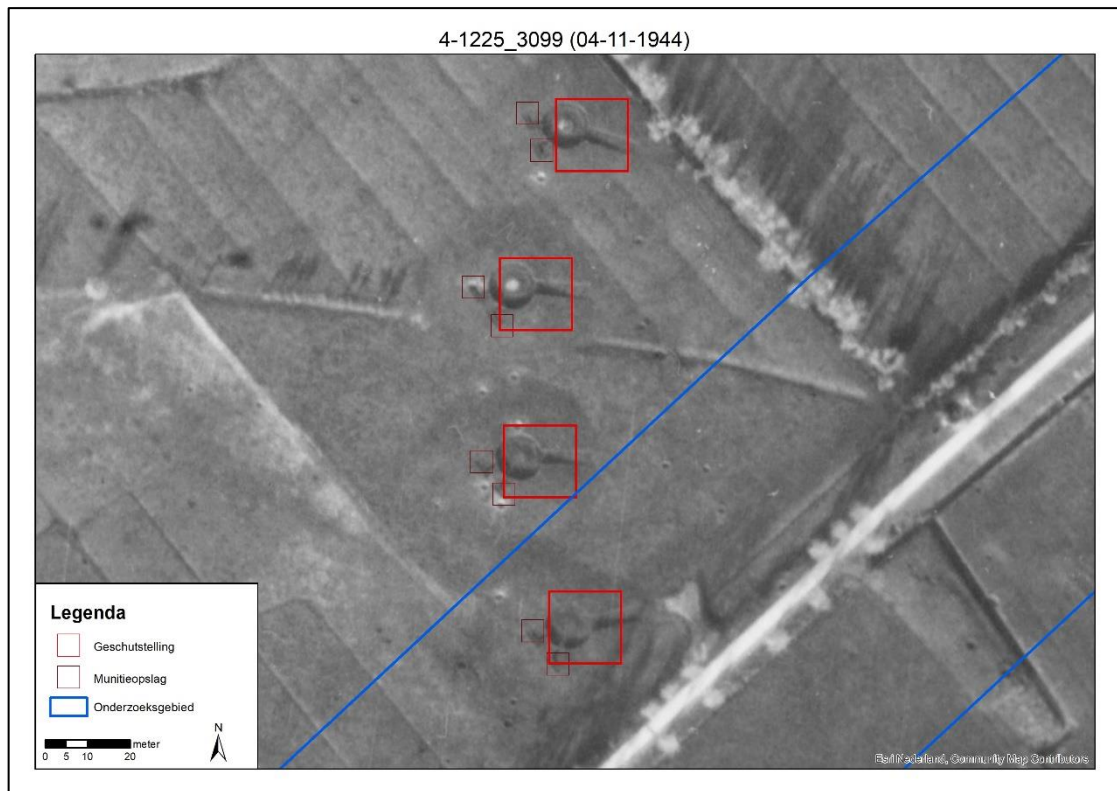
Afbeelding 7: uitsnede van het onderzoeksgebied. Bron: NCAP, sortieref. 4-1225, fotonr. 3099, d.d. 04-11-1944.

Op onderstaande luchtfoto van 4 november 1944 zijn binnen het onderzoeksgebied twee niet-definieerbare verstoringen te zien. Dit zijn verstoringen waarvan de oorzaak niet kan worden vastgesteld. Er zijn dus geen indicaties dat de verstoringen veroorzaakt zijn door CE.



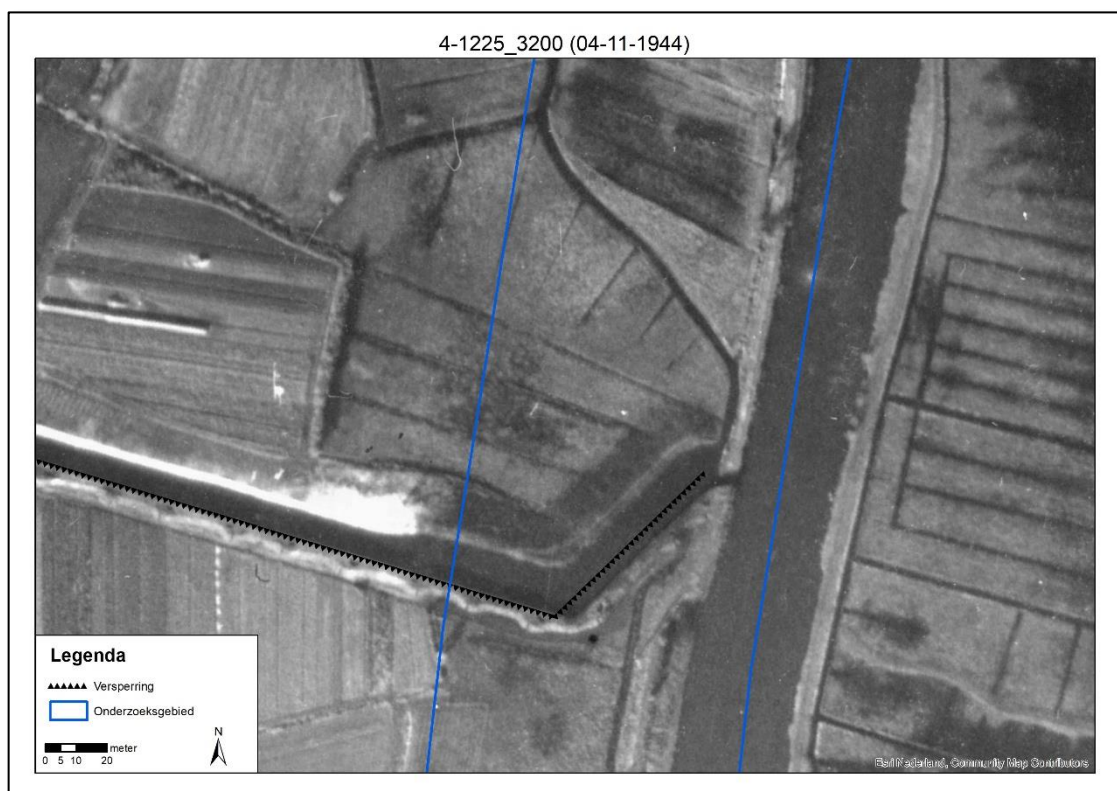
Afbeelding 8: uitsnede van het onderzoeksgebied. Bron: NCAP, sortieref. 4-1225, fotonr. 3099, d.d. 04-11-1944.

Op onderstaande luchtfoto van 4 november 1944 zijn vier geschutstellingen te zien met munitieopslagen. Een van de geschutstellingen lag binnen het onderzoeksgebied.



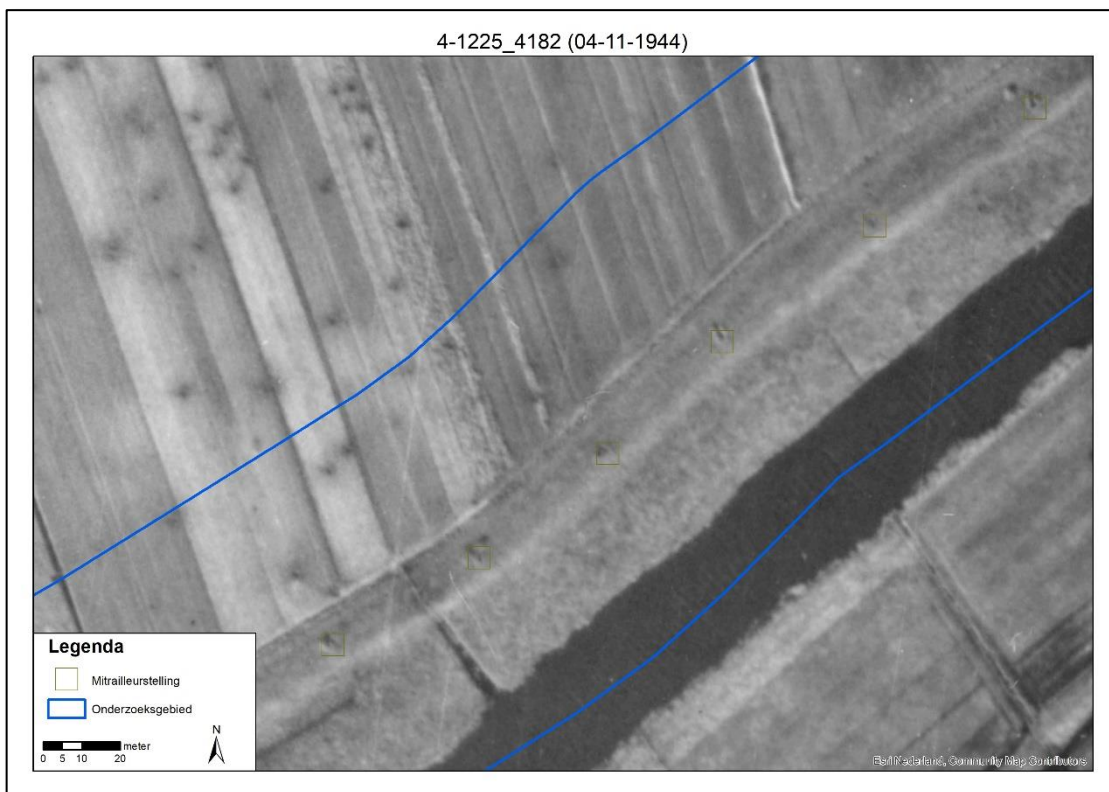
Afbeelding 9: uitsnede van het onderzoeksgebied. Bron: NCAP, sortieref. 4-1225, fotonr. 3199, d.d. 04-11-1944.

Op onderstaande luchtfoto van 4 november 1944 is een versperring te zien, die deels binnen het onderzoeksgebied lag.



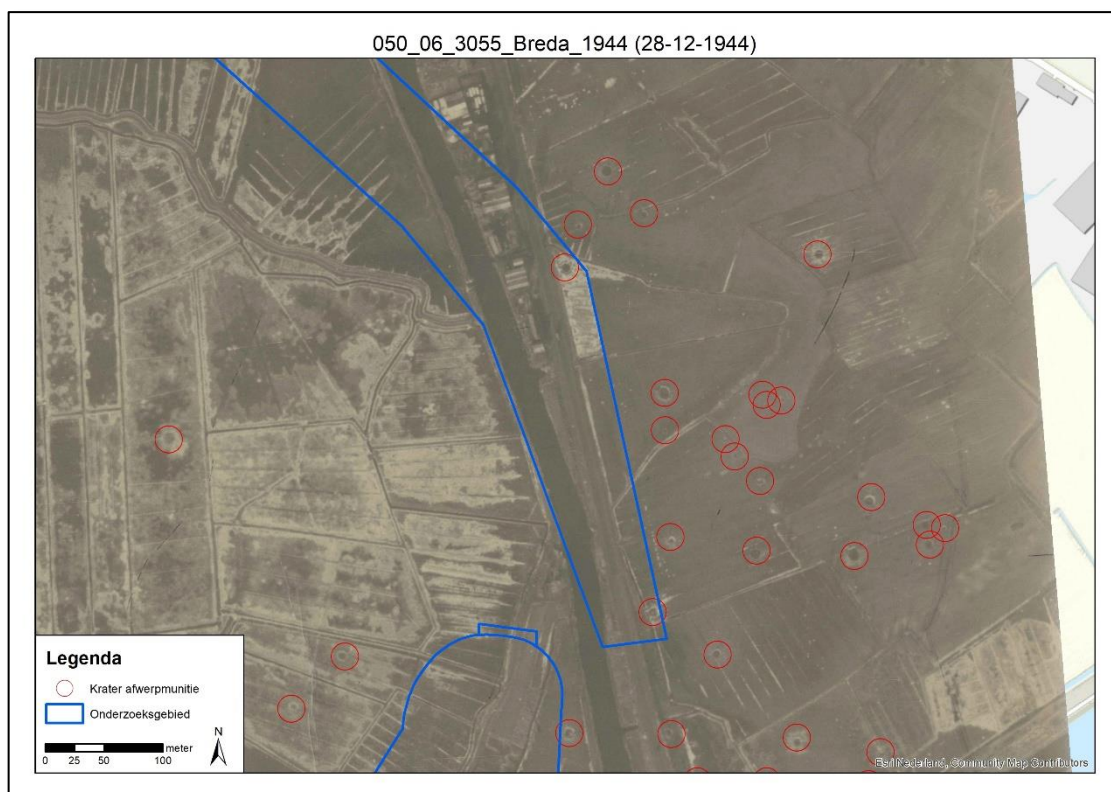
Afbeelding 10: uitsnede van het onderzoeksgebied. Bron: NCAP, sortieref. 4-1225, fotonr. 3200, d.d. 04-11-1944.

Op onderstaande luchtfoto van 4 november 1944 zijn binnen het onderzoeksgebied zes mitrailleurstellingen te zien, parallel met het water.



Afbeelding 11: uitsnede van het onderzoeksgebied. Bron: NCAP, sortieref. 4-1225, fotonr. 4182, d.d. 04-11-1944.

Op onderstaande luchtfoto van 28 december 1944 zijn verschillende kraters te zien van afwerpmunitie, binnen en rond het onderzoeksgebied.



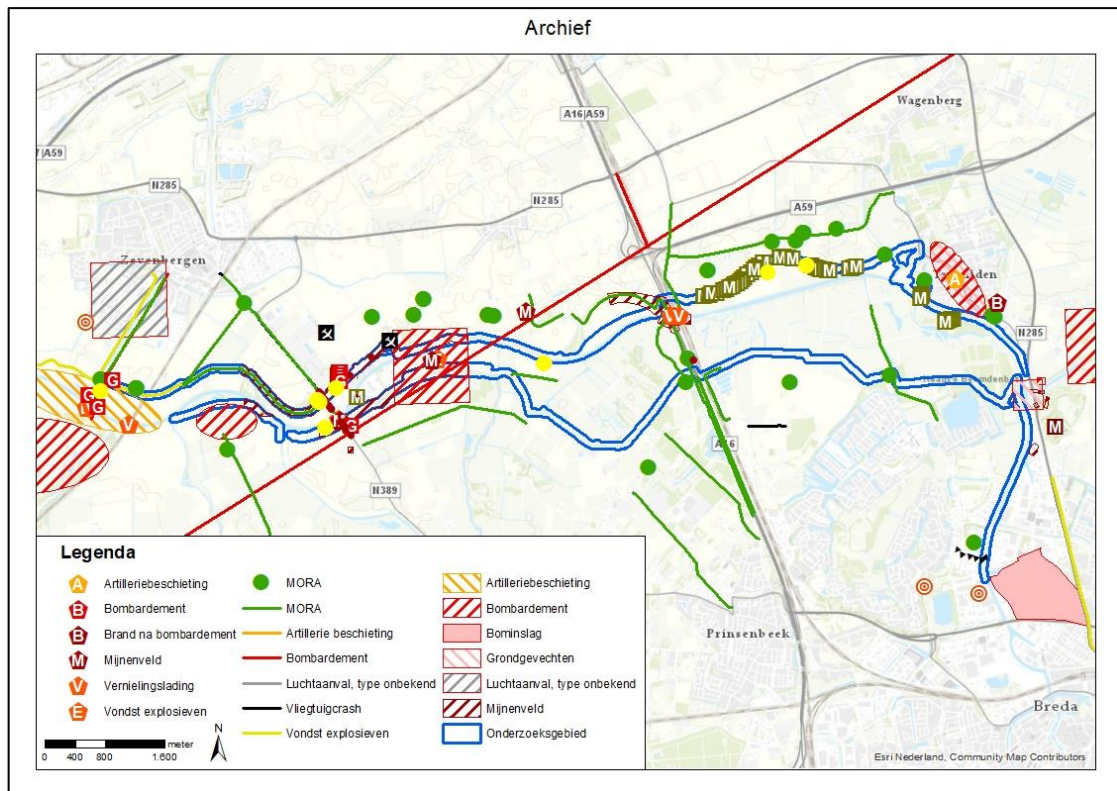
Afbeelding 12: uitsnede van het onderzoeksgebied. Bron: WAG, sortieref. 4-1530, fotonr. 3055, d.d. 28-12-1944

3.8 Inventarisatiekaarten

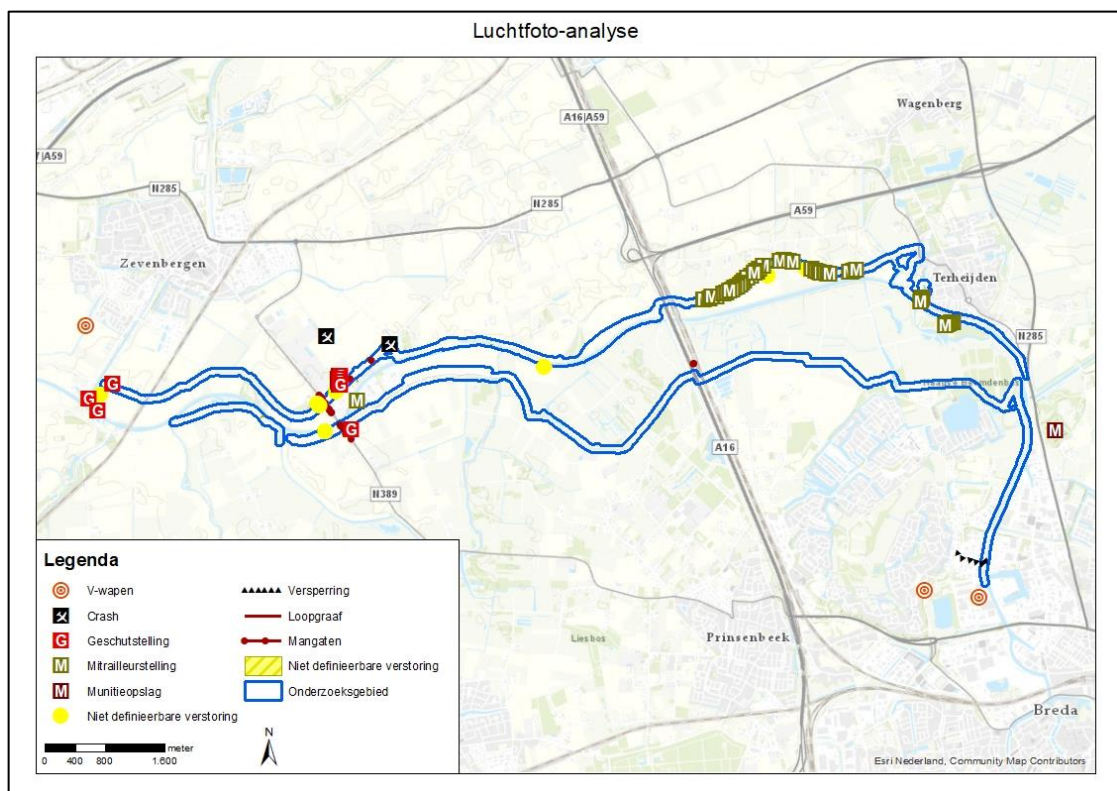
Alle relevante gegevens met een geografisch component uit de geraadpleegde bronnen zijn ingetekend op inventarisatiekaarten in GIS waarin ook de resultaten van de geanalyseerde (en gegeoreferende) luchtfoto's zijn verwerkt. Hierop zijn de volgende elementen ingetekend:

- Kraters afkomstig van geallieerde (duik)bombardementen in de weken voorafgaand aan de bevrijding in november 1944;
- Inslagkraters van geschutmunitie, veroorzaakt tijdens bevrijdingsgevechten begin november 1944.

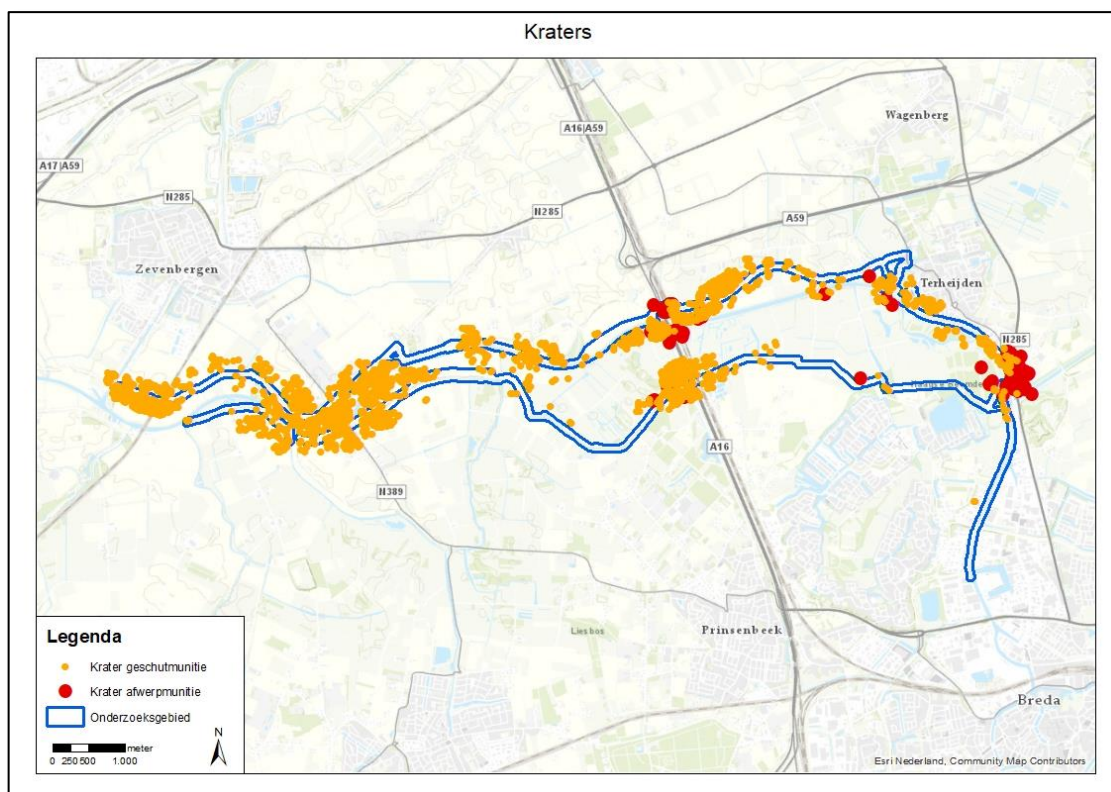
Op de los bijgeleverde A1-kaart inventarisatie staan tevens alle elementen ingetekend die naar voren zijn gekomen bij het historisch onderzoek, inclusief de elementen zoals waargenomen tijdens de luchtfoto-analyse.



Afbeelding 13: inventarisatiekaart op basis van het archief- en literatuuronderzoek.



Afbeelding 14: inventarisatiekaart op basis van de luchtfoto-analyse.



Afbeelding 15: inventarisatiekaart van alle geziene kraters gebaseerd op de geraadpleegde luchtfoto's.

3.9 Leemten in kennis

Op basis van de geraadpleegde bronnen zijn er voorlopig nog enkele leemten in kennis. Deze leemten in kennis zijn:

- Het is onbekend in welke mate er in de periode 1940-1945 CE zijn geruimd binnen de grenzen van het onderzoeksgebied en/of in de directe omgeving hiervan;
- Het is onbekend in welke mate er in de periode 1945-1970 CE zijn geruimd binnen de grenzen van het onderzoeksgebied en/of in de directe omgeving hiervan;
- Niet van alle gebeurtenissen kon op basis van de geraadpleegde bronnen een exacte locatie worden bepaald;
- Niet van alle gebieden waren luchtfoto's beschikbaar van goede kwaliteit van direct na de bevrijdingsgevechten in de eerste week van november 1944.
- Het gemeentearchief van Zevenbergen wordt momenteel geïnventariseerd en omgenummerd na de fusie van het WBA met het Markiezenhof. Hierdoor was slechts een aantal stukken beschikbaar en niet de gehele inventaris raad te plegen.

4 ANALYSE GEGEVENS

4.1 Indicaties

In de geraadpleegde bronnen zijn indicaties gevonden die erop wijzen dat binnen het onderzoeksgebied Regionale Keringen in de huidige gemeenten Drimmelen, Breda, Etten-Leur en Moerdijk (Noord-Brabant) oorlogshandelingen hebben plaatsgevonden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hierdoor kan CE in of op de (water)bodem achtergebleven zijn. Het betreft:

- Duitse militaire aanwezigheid in de vorm van loopgraven en stellingen;
- Duitse en geallieerde artilleriebeschietingen tijdens de bevrijding in november 1944;
- Geallieerde (duik)bombardementen.

In de onderstaande tabellen geven de indicaties weer van oorlogshandelingen die hebben plaatsgevonden in het onderzoeksgebied. Hierin staan tevens de bron van de indicatie en de aan te treffen (sub)soort CE weergegeven

Indicatie	Aan te treffen CE	Sub-soort
Bombardement Bron: • Luchtfoto's	• Afwerpmunitie	• Tot en met 1000 lbs. brisantbommen (geallieerd)
Artilleriebeschietingen Bron: • Literatuur • Gemeentearchief • Provinciaal archief • MORA's • Luchtfoto's	• Geschutmunitie	• Tot en met 105 mm (geallieerd) • Tot en met 15 cm (Duits)
Militaire aanwezigheid Bron: • Luchtfoto's	• Geschutmunitie • Kleinkalibermunitie • Handgranaten • Geweergranaten • Munitie voor granaatwerpers • Munitietoebehoren	• Tot en met 15 cm (Duits) • Tot 2 cm (Duits) • Aanval-/verdedigings- (Duits) • Brisant/rook (Duits) • Brisant/antitankbrisant (Duits) • Verpakkingen, beschermkappen e.d. (Duits)

In de volgende paragrafen komen de soort, hoeveelheid en verschijningsvorm van de aan te treffen CE aan bod, evenals de horizontale en verticale afbakening van de verdachte gebieden in het onderzoeksgebied.

4.1.1 Soort en Hoeveelheid CE

Hoewel er aanwijzingen bestonden met betrekking tot de aan te treffen soorten en subsoorten CE, ontbraken aanwijzingen met betrekking tot de hoeveelheden aan te treffen CE. De hoeveelheden aan te treffen CE zijn daarom vastgesteld op basis van ervaringen.

Aan te treffen CE	Subsoort	Hoeveelheden
Afwerpmunitie	Tot en met 1000 lbs. brisantbommen (geallieerd)	Enkelen
Geschutmunitie	Tot en met 105 mm (geallieerd) Tot en met 15 cm (Duits)	Tientallen
Geschutmunitie	Tot en met 15 cm (Duits)	Tientallen
Kleinkalibermunitie	Tot 2 cm (Duits)	Honderdtallen
Handgranaten	Aanvals-/verdedigings- (Duits)	Tientallen
Geweergranaten	Brisant/rook (Duits)	Tientallen
Munitie voor granaatwerpers	Brisant/ antitank brisant (Duits)	Enkelen
Munitietoebehoren	Verpakkingen, beschermkappen (Duits)	Tientallen

4.1.2 Verschijningsvorm

De verschijningsvorm(en) van de aan te treffen CE in de verdachte gebieden zijn vastgesteld en weergegeven. De verschijningsvorm houdt verband met de manier waarop de explosieven in de bodem terecht zijn gekomen.

Aan te treffen CE	Subsoort	Verschijningsvorm
Afwerpmunitie	Tot en met 1000 lbs. brisantbommen (geallieerd)	Afgeworpen
Geschutmunitie	Tot en met 105 mm (geallieerd) Tot en met 15 cm (Duits)	Vershoten
Geschutmunitie	Tot en met 15 cm (Duits)	Gedumpte/achtergelaten
Kleinkalibermunitie	Tot 2 cm (Duits)	Gedumpte/achtergelaten
Handgranaten	Aanvals-/verdedigings- (Duits)	Gedumpte/achtergelaten
Geweergrenaten	Brisant/rook (Duits)	Gedumpte/achtergelaten
Munitie voor granaatwerpers	Brisant/antitankbrisant (Duits)	Gedumpte/achtergelaten
Munitietoebehoren	Verpakkingen, beschermkappen (Duits)	Gedumpte/achtergelaten

4.2 Horizontale afbakening

Op basis van de geraadpleegde bronnen is vastgesteld dat binnen het onderzoeksgebied oorlogshandelingen hebben plaatsgevonden, waardoor het onderzoeksgebied verdacht is op de aanwezigheid van CE in de bodem. Aan de hand van de richtlijnen van het WSCS-OCE 2012 zijn de op CE verdachten gebieden vastgesteld en afgebakend in meters.

Aanvullend op de richtlijnen voor de horizontale afbakening in het WSCS-OCE is steeds een extra buffer van vijf meter aan de afbakening toegevoegd. Dit is gedaan vanwege het gebruik van luchtfoto's uit de Tweede Wereldoorlog. Luchtfoto's wijken af van de daadwerkelijke afstand op de grond. Een luchtfoto is een vlakke weergave van de boling van de aarde. Daarnaast stond de cameraleens niet altijd loodrecht op het aardoppervlak gericht. Om deze afwijkingen in te calculeren is bij de afbakening rondom de verdachte gebieden de bovengenoemde buffer van vijf meter toegevoegd. Bij de horizontale afbakening van de verdachte gebieden zullen de richtlijnen worden genoemd zoals die staan weergegeven in het WSCS-OCE, met daarachter tussen haakjes de afbakening inclusief de genoemde buffer.

Afwerpmunitie

Een aantal gebieden binnen het onderzoeksgebied is getroffen door geallieerde (duik)bombardementen. Dit betreft de Scheve Brug over het Wilhelminakanaal, de spoorbrug over de Mark tussen Breda en Lage Zwaluwe en enkele andere locaties. Deze bombardementen zijn hieronder afgebakend volgens de richtlijnen van het WSCS-OCE.

Scheve Brug Wilhelminakanaal

Bij de Scheve Brug zijn de op de luchtfoto's vele kraters zichtbaar van afwerpmunitie. Deze kraters zijn vermoedelijk afkomstig van de verschillende duikbombardementen uitgevoerd door in totaal veertien Spitfire jachtvliegtuigen op 2 november 1944 op posities qD.945409 en qD.9541 (de aanvallen op positie qD.940420 en qD.954415 zijn buiten beschouwing gelaten omdat ze te ver van de kruising van de Mark en het Wilhelminakanaal af hebben plaatsgevonden). Hierbij werden veertien 500 lbs brisantbommen en achtentwintig 250 lbs brisantbommen afgeworpen, dus in totaal tweeënveertig bommen. In totaal zijn op de luchtfoto's vijfendertig verstoringen waargenomen die zijn geïnterpreteerd als kraters van afwerpmunitie. Een aantal van deze kraters is mogelijk afkomstig van een aanval van een dag later op positie qD.940420, waarbij met Spitfires duikbombardementen werden uitgevoerd.

De uitgevoerde bombardementen betroffen duikbombardementen op specifieke doelwitten, namelijk stellingen en mortieren. Deze zijn op de geraadpleegde luchtfoto's niet waargenomen. Een afbakening op basis van een *Pin Point Target* kon niet worden gemaakt. Het is bekend dat Spitfire jachtvliegtuigen tijdens een duikbombardement alle bommen in een keer afwierpen. In dit geval moesten de 500 lbs en de twee 250 lbs brisantbommen per toestel in een keer worden afgeworpen. Indien alle bommen zouden ontploffen, zouden kraterclusters van drie kraters ontstaan. Op de geraadpleegde luchtfoto's konden dergelijke kraterclusters niet of nauwelijks als zodanig worden geïdentificeerd door de grote hoeveelheid kraters.

Om de horizontale afbakening vast te kunnen stellen is gekozen om op basis van de geraadpleegde gegevens de inslagen te interpreteren als een 'inslagenpatroon' afkomstig van hetzelfde bombardement. Conform WSCS-OCE is de maximale afstand tussen twee opeenvolgende kraters opgemeten en gebruikt als afbakeningsparameter. Deze afstand bedroeg 250 meter. Rondom elke krater is een cirkelvormig gebied met een straal van 250 (255) meter afgebakend, gemeten vanuit het hart van elke krater. Het gebied binnen deze afbakening is verdacht verklaard op het aantreffen van afwerpmunitie.

Spoorbrug over de Mark

In de geraadpleegde archieven zijn aanwijzingen gevonden dat de spoorbrug over de Mark een *Pin Point Target* (doelwit) was van geallieerde jachtbommenwerpers. De spoorlijn vormde hier een *Line Target* (lijndoelwit) voor geallieerde jachtbommenwerpers. Conform het WSCS-OCE is er rondom de spoorbrug een cirkelvormig gebied met een straal van 181 (186) meter verdacht verklaard op het aantreffen van afwerpmunitie. Daarnaast is aan beide zijden van de spoorlijn, conform het WSCS-OCE, een gebied in de breedte van het spoor met een straal van 91 (96) meter verdacht verklaard op afwerpmunitie. Door deze afbakening vielen alle op de luchtfoto's waargenomen kraters binnen het verdachte gebied, op één na. Deze krater is afgebakend als een solitaire krater (zie onder).

Kraterclusters

Op een aantal plaatsen zijn nabij elkaar gelegen bomkraters waargenomen. Deze zijn als 'inslagenpatroon' geïnterpreteerd en als zodanig afgebakend conform WSCS-OCE. Per cluster is de maximale afstand tussen de twee kraters gebruikt als afbakeningsparameter. Rondom elke krater is een cirkelvormig gebied verdacht verklaard op afwerpmunitie. Dit gebied is gelijk aan de afbakeningsparameter, gemeten vanuit het hart van de krater.

Overige locaties

In alle overige gevallen zijn op de luchtfoto's solitaire kraters waargenomen, zonder dat er een te bombarderen doelwit (*Pin Point Target* of *Line Target*) zichtbaar was. In het WSCS-OCE zijn voor een dergelijke situatie geen richtlijnen weergegeven om een horizontale afbakening vast te stellen. Op basis van ervaringen met soortgelijke situaties is de volgende afbakening vastgesteld.

De solitaire kraters zijn afkomstig van bommen die zijn afgeworpen op een doelwit dat niet meer zichtbaar is op de luchtfoto's, of van bommen die zijn afgeworpen in een noodgeval. Op basis van de geraadpleegde bronnen kon niet worden vastgesteld van welke van de twee situaties hier sprake is. Het is bekend dat geallieerde jachtbommenwerpers één, twee of drie bommen bij zich hadden, die allemaal tegelijk moesten worden afgeworpen ter voorkoming uit balans te raken. Op basis van ervaring kan worden gesteld dat de bommen niet verder dan vijftig meter van elkaar neerkwamen. Rondom elke waargenomen solitaire krater is om die reden een cirkelvormig gebied verdacht verklaard op het aantreffen van afwerpmunitie met een straal van 50 (55) meter, gemeten vanuit het hart van de krater. Dit geldt ook voor de krater bij de spoorbrug over de Mark, die buiten het *Pin Point Target* verdachte gebied en *Line Target* verdachte gebied ligt.

Geschutmunitie

In het onderzoeksgebied hebben tijdens de bevrijdingsdagen begin november 1944 zware beschietingen plaatsgevonden. Uit de geraadpleegde bronnen is gebleken dat hierdoor veel verwoestingen zijn aangericht. Op de luchtfoto's zijn duizenden inslagkraters van geschutmunitie waargenomen. Conform WSCS-OCE is het verdachte gebied situationeel afgebakend. In dit geval is gebruik gemaakt van de geïnterpreteerde luchtfoto's en de MORA's.

Tijdens de luchtfoto-interpretatie zijn de inslagkraters van geschutmunitie geïdentificeerd en ingetekend. Om de omvang van de beschietingen te kunnen vaststellen is niet alleen het onderzoeksgebied zelf, maar ook een gebied met een straal van 200 meter rondom het onderzoeksgebied geanalyseerd. Alle waargenomen kraters binnen het onderzoeksgebied en de buffer van 200 meter zijn ingetekend. Hierdoor tekende zich een aantal kraterclusters af.

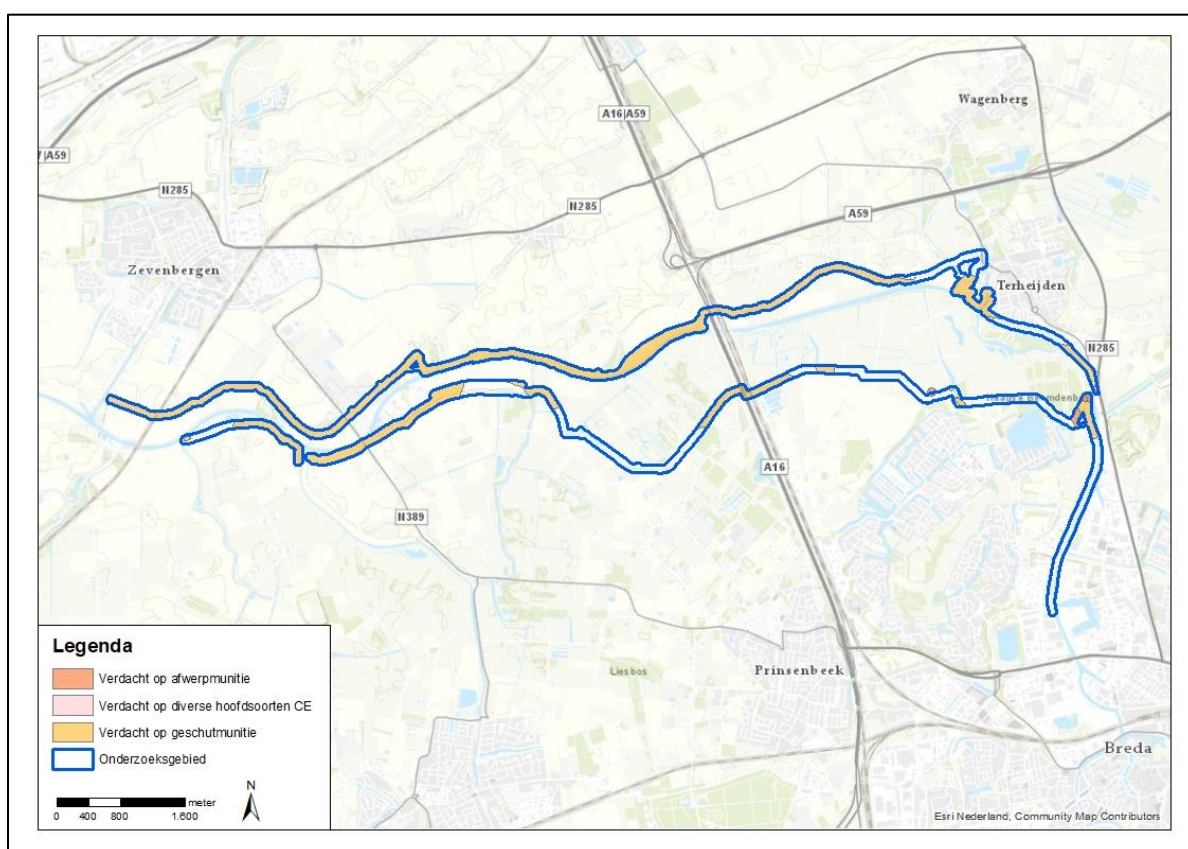
Deze clusters zijn te verklaren op basis van gegevens uit de geraadpleegde literatuur en archieven. De geallieerden probeerden op een aantal plaatsen de Mark over te steken en werden

hierbij gesteund door eigen artillerie, die storingsvuur afgaf op de Duitse tegenstander. Een van deze plaatsen is de spoorbrug over de Mark. Op basis van de luchtfoto-analyse kon ook worden vastgesteld dat ook een aantal bewoningskernen en verschillende woningen ten noorden van de Mark doelwit waren van de beschietingen. De Duitse terugtrekkende troepen hebben alle mogelijkheden benut om zichzelf te verschansen en om bruggenhoofden over de Mark te kunnen slaan was het voor de geallieerde noodzakelijk dat deze verdedigde punten werden uitgeschakeld met geschut. In afbeelding 2 hierboven is een kaart weergegeven waarop de ingetekende geschutinslagen in en bij het onderzoeksgebied zijn ingetekend.²⁹⁶

De horizontale afbakening van het op geschutmunitie verdachte gebied is vastgesteld op basis van de buitenste inslagkraters van de inslagenclusters. Rondom de buitenste inslagen van de clusters is een lijn getrokken en gebufferd met 25 (30) meter. Het ontstane vlak is verdacht op het aantreffen van geschutmunitie. Op enkele plaatsen was er sprake van solitaire inslagkraters of zeer kleine groepjes van een aantal inslagkraters. In deze gevallen is rondom elke inslagkrater een cirkelvormig gebied met een straal van 25 (30) meter verdacht verklaard.

Militaire aanwezigheid

Langs de Mark hadden terugtrekkende Duitse troepen verdedigingswerken aangelegd. Deze zijn op de geraadpleegde luchtfoto's waargenomen en conform WSCS-OCE afgebakend. De waargenomen mangaten zijn mogelijk gebruikt als schuttersputten, de contouren (5) van elk mangat is verdacht verklaard. Ook bij loopgraven zijn de contouren (5) verdacht verklaard, evenals bij mitrailleurstellingen en de munitieopslagplaatsen. In het geval van een geschutstelling is rondom elke stelling een cirkelvormig gebied met een straal van 25 (30) meter verdacht verklaard op het aantreffen van CE.



Afbeelding 16: verdachte gebieden binnen het onderzoeksgebied.

²⁹⁶ Buiten de buffer van 200 meter waren nog meer inslagen van geschutmunitie zichtbaar. Gezien de scope van het onderzoek zijn deze niet meegenomen in de analyse. Echter, ook voor deze clusters geldt dat ze verklaard kunnen worden vanuit de historische context.

4.3 Verticale afbakening

In deze paragraaf is de verticale afbakening van de verdachte gebieden vastgesteld. De verticale afbakening van de op CE verdachte gebieden is een minimale en verticale afbakening in meters worden vastgesteld op basis van sonderingen van de site DINOloket (www.dinoloket.nl).

Op basis van de sonderingen op DINOloket kon geen verticale afbakening worden vastgesteld. Er waren geen sonderingen beschikbaar, of het was onduidelijk of de sonderingen representatief waren voor de bodemopbouw ter plaatse. De beschikbare sonderingen zijn gezet in de spoordijk en in de verkeerswegdijk.

De verticale afbakening is vastgesteld door de firma Van den Herik op basis van werkzaamheden in het veld.

4.3.1 Diepteligging CE

In onderstaande tabel is de minimale en maximale diepteligging van de aan te treffen CE ten opzichte van het maaiveld (situatie 1940-1945) in het verdacht gebied weergegeven.

Soort CE	Sub-soort	Min. & max. diepteligging t.o.v. maaiveld ²⁹⁷
Afwerpmunitie	Tot en met 1000 lbs. brisantbommen	De <u>minimale</u> diepteligging is net onder het maaiveld, indien de bodem sinds 1940-1945 niet geroerd is. Indien de bodem wel geroerd is, dan kan worden aangenomen dat er in de bodem vanaf het maaiveld tot de diepte waar de bodemroerende activiteiten hebben plaatsgevonden zich geen CE meer bevinden. Op basis van de analyse van de boorgegevens is vastgesteld dat de bodem in het onderzoeksgebied (voornamelijk) bestaat uit zand. Op basis van ervaringen is de <u>maximale</u> diepteligging vastgesteld op 4 tot 4,5 meter minus maaiveld Tweede Wereldoorlog.
Geschutmunitie	Tot en met 105 mm (geallieerd) Tot en met 15 cm (Duits)	De <u>minimale</u> diepteligging is net onder het maaiveld, indien de bodem sinds 1940-1945 niet geroerd is. Indien de bodem wel geroerd is, dan kan worden aangenomen dat er in de bodem vanaf het maaiveld tot de diepte waar de bodemroerende activiteiten hebben plaatsgevonden zich geen CE meer bevinden. De <u>maximale</u> diepteligging is 2 tot 2,5 meter minus maaiveld. Dit is vastgesteld op basis van ervaringen in het veld.
Geschutmunitie	Tot en met 15 cm (Duits)	De <u>minimale</u> diepteligging is net onder het maaiveld, indien de bodem sinds 1940-1945 niet geroerd is. Indien de bodem wel geroerd is, dan kan worden aangenomen dat er in de bodem vanaf het maaiveld tot de diepte waar de bodemroerende activiteiten hebben plaatsgevonden zich geen CE meer bevinden. De <u>maximale</u> diepteligging is 2 meter minus maaiveld Tweede Wereldoorlog. Dit is de maximale diepte van de schuttersput, loopgraaf, stelling of munitieopslag.
Kleinkalibermunitie	Tot 2 cm (Duits)	
Handgranaten	Aanvals-/verdedigings- (Duits)	
Geweergranaten	Brisant/rook (Duits)	
Munitie voor granaatwerpers	Brisant/antitankbrisant (Duits)	
Munitietoebehoren	Verpakkingen, beschermkappen (Duits)	

4.4 Naoorlogse ontwikkelingen

Naoorlogse ontwikkelingen in een gebied kunnen van invloed zijn op de aanwezigheid van CE in de bodem. Er is een vergelijking gemaakt tussen de situatie tijdens de Tweede Wereldoorlog en de huidige situatie, op basis waarvan ontwikkelingen in het gebied konden worden geanalyseerd.

Door deze vergelijking is duidelijk geworden dat de loop van de rivier de Mark in de decennia na de Tweede Wereldoorlog op een aantal plaatsen sterk is veranderd. De ligging van de dijken is vrijwel onveranderd gebleven, hoewel op enkele plaatsen een aantal dijken nieuw zijn aangelegd. Het is niet bekend tot welke diepte eventuele veranderingen hebben plaatsgevonden en in welke mate er ophogingen van dijken hebben plaatsgehad.

²⁹⁷ Maaiveld ten tijde van de Tweede Wereldoorlog.

4.5 Leemten in kennis

Tijdens de analyse van de gegevens waren er een aantal leemten in kennis:

- Door het ontbreken van goede sonderingen kon de maximale diepteligging van afwerpmunitie niet worden vastgesteld;
- Door het ontbreken van luchtfoto's van goede kwaliteit van de juiste datum konden op enkele plaatsen geen geschutinslagen worden waargenomen
- Op 2 november vonden in de buurt van de Scheve Brug duikbombardementen plaats op stellingen en mortieren. Deze doelen waren op de luchtfoto niet (meer) zichtbaar. Een afbakening op basis van een *Pin Point Target* kon niet worden vastgesteld. Door het grote aantal kraters kon tevens een afbakening op basis van inslagclusters niet worden uitgevoerd. De kraters zijn geïnterpreteerd als een inslagenpatroon.
- Op basis van de beschikbare gegevens kon niet worden vastgesteld tot welke diepte naoorlogse ontwikkelingen hebben plaatsgevonden.
- Het gemeentearchief van Zevenbergen wordt momenteel geïnventariseerd en omgenummerd na de fusie van het WBA met het Markiezenhof. Hierdoor was slechts een aantal stukken beschikbaar en niet de gehele inventaris raad te plegen.

5 CONCLUSIE EN ADVIES

5.1 Conclusie

Op basis van de geraadpleegde bronnen, de beoordeling en evaluatie van de indicaties is vastgesteld dat het onderzoeksgebied Regionale Keringen in de huidige gemeenten Drimmelen, Breda, Etten-Leur en Moerdijk (Noord-Brabant) getroffen is door oorlogshandelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog waardoor CE in de bodem kunnen zijn achtergebleven.

5.1.1 Aan te treffen CE

Op basis van de geraadpleegde bronnen is het onderzoeksgebied verdacht op het aantreffen van de volgende CE.

Aan te treffen CE	Sub soort	Hoeveelheden	Verschijningsvorm
Afwerpmunitie	Tot en met 1000 lbs. brisantbommen	Exemplarisch	Afgeworpen
Geschutmunitie	Tot en met 105 mm (geallieerd) Tot en met 15 cm (Duits)	Tientallen	Verschoten
Geschutmunitie	Tot en met 15 cm (Duits)	Honderdtallen	Gedumpt/achtergelaten
Kleinkalibermunitie	Tot 2 cm (Duits)	Tientallen	Gedumpt/achtergelaten
Handgranaten	Aanvals-/verdedigings- (Duits)	Tientallen	Gedumpt/achtergelaten
Geweergranaten	Brisant/rook (Duits)	Tientallen	Gedumpt/achtergelaten
Munitie voor granaatwerpers	Brisant/antitankbrisant (Duits)	Exemplarisch	Gedumpt/achtergelaten
Munitietoebehoren	Verpakkingen, beschermkappen (Duits)	Tientallen	Gedumpt/achtergelaten

5.1.2 Horizontale afbakening verdachte gebieden

De horizontale afbakening van de verdachte gebieden is vastgesteld aan de hand van de richtlijnen in het WSCS-OCE 2012 en is weergegeven in paragraaf 4.2.

5.1.3 Verticale afbakening verdachte gebieden

De verticale afbakening van de verdachte gebieden is vastgesteld op basis van ervaringen in het veld in paragraaf 4.3. Van de afwerpmunitie kon de maximale diepte niet worden vastgesteld op basis van de beschikbare gegevens.

5.1.4 Naoorlogse ontwikkelingen

Na de Tweede Wereldoorlog hebben enkele zichtbare veranderingen plaatsgevonden in het onderzoeksgebied, zie paragraaf 4.4.

5.1.5 Leemten in kennis

Tijdens het onderzoek waren er de volgende leemten in kennis (zie ook paragraaf 3.9 en 4.5):

- Het is onbekend in welke mate er in de periode 1940-1945 CE zijn geruimd binnen de grenzen van het onderzoeksgebied en/of in de directe omgeving hiervan;
- Het is onbekend in welke mate er in de periode 1945-1970 CE zijn geruimd binnen de grenzen van het onderzoeksgebied en/of in de directe omgeving hiervan;
- Niet van alle gebeurtenissen kon op basis van de geraadpleegde bronnen een exacte locatie worden bepaald;
- Op 2 november vonden in de buurt van de Scheve Brug duikbombardementen plaats op stellingen en mortieren. Deze doelen waren op de luchtfoto niet (meer) zichtbaar. Een afbakening op basis van een *Pin Point Target* kon niet worden vastgesteld. Door het grote aantal kraters kon tevens een afbakening op basis van inslagclusters niet worden uitgevoerd. De kraters zijn geïnterpreteerd als een inslagenpatroon;
- Niet van alle gebieden waren luchtfoto's van goede kwaliteit beschikbaar met data van direct na de bevrijdingsgevechten (eerste week van november 1944).

Door het ontbreken van deze luchtfoto's kon op enkele plaatsen niet worden waargenomen of het gebied onderhevig is geweest aan geschutinslagen tijdens de bevrijdingsgevechten;

- Door het ontbreken van relevante sonderingen kon de maximale diepteligging van afwerpmunitie niet worden vastgesteld;
- Op basis van de beschikbare gegevens kon niet worden vastgesteld tot welke diepte naoorlogse ontwikkelingen hebben plaatsgevonden;
- Het gemeentearchief van Zevenbergen wordt momenteel geïnventariseerd en omgenummerd na de fusie van het WBA met het Markiezenhof. Hierdoor was slechts een aantal stukken beschikbaar en niet de gehele inventaris raad te plegen.

5.2 Advies

Op basis van de resultaten van dit vooronderzoek en de resulterende conclusies is het onderzoeksgebied Regionale Keringen in de huidige gemeenten Drimmelen, Breda, Etten-Leur en Moerdijk (Noord-Brabant) gedeeltelijk verdacht verklaard op het aantreffen van CE in de bodem.

Onverdachte gebieden

Voor de gebieden die onverdacht zijn op het aantreffen van CE in de bodem geldt dat er voorafgaand aan de voorgenomen werkzaamheden geen vervolgstappen noodzakelijk zijn in de explosievenopsporing.

Verdacht gebied

Voor het verdachte gebied in het onderzoeksgebied wordt geadviseerd om vervolgstappen te ondernemen in de explosievenopsporing voor de gebieden die als verdacht zijn aangemerkt voorafgaand aan de voorgenomen werkzaamheden. Hiervoor zijn twee mogelijkheden:

1. Het verplaatsen van de werkzaamheden buiten de verdachte gebieden in horizontale en/of verticale zin, indien dit mogelijk is;
2. Het laten uitvoeren van een Projectgeboden Risicoanalyse (PRA) voor het onderzoeksgebied, waarbij dit vooronderzoek als basis zal dienen. De PRA heeft tot doel om te bepalen of het verdacht gebied door naoorlogse werkzaamheden of voor de uitvoer van de geplande werkzaamheden (nog) verdacht is. Beschikbare bodemkundige onderzoeken zullen worden gebruikt om de exacte maximale en minimale diepteligging van CE vast te stellen. Tevens wordt op basis van een analyse van de risico's van CE voor de daadwerkelijke uitvoering van het project bepaald wat de meest geschikte detectietechniek is. Er zal met name worden vastgesteld waar en welke grondwerkzaamheden hebben plaatsgevonden binnen het onderzoeksgebied alsmede tot welke diepte de bodem geroerd is geweest;
3. Indien er sprake is van een beperkte tijd wordt geadviseerd om direct detectiewerkzaamheden te laten uitvoeren. De meest geschikte methode is in dit geval oppervlakedetectie. Met oppervlakedetectie kunnen verstoringen tot maximaal 4 tot 4,5 meter diepte worden gedetecteerd. De verschoten geschutmunitie en de gedumpte/achtergelaten CE liggen niet dieper dan 2 tot 2,5 meter minus maaiveld. Hoewel de maximale diepteligging van de afwerpmunitie niet kon worden vastgesteld, is bekend dat de werkzaamheden in de op afwerpmunitie verdachte gebieden niet dieper plaats zullen vinden dan 1 meter minus maaiveld. In de op afwerpmunitie verdachte gebieden volstaat oppervlakedetectie dus ook.

6 BIJLAGEN

Bijlage 1 Overzicht beoordelen/evalueren inventarisatie (WSCS-OCE 2012)

In het WSCS-OCE 2012 staat vermeld dat de indicaties en contra-indicaties uit de inventarisatie-resultaten dienen te worden beoordeeld en dat op basis hiervan de volgende punten gemotiveerd vastgesteld moeten worden:

- Of er sprake is van een CE verdacht gebied, en zo ja:
- De (sub)soort, hoeveelheid en verschijningsvorm van de vermoedelijke CE;
- De horizontale en verticale afbakening van het verdachte gebied.

Bij de beoordeling en evaluatie van de resultaten van de inventarisatie worden de volgende uitgangspunten gehanteerd:

1. Indien sprake is van de vermoedelijke aanwezigheid van CE, wordt de conclusie VERDACHT gerapporteerd. Indien er geen sprake is van de vermoedelijke aanwezigheid van CE, wordt de conclusie ONVERDACHT gerapporteerd;
2. De conclusie wordt vastgesteld op basis van twee of meer onafhankelijke verifieerbare bronnen. Indien een indicatie in slechts in bron is aangetroffen, wordt dit duidelijk aangegeven in de rapportage. Hierin wordt gerapporteerd hoe de betrouwbaarheid van de bronnen is ingeschat;
3. Indicaties en/of contra-indicaties dienen een locatieverwijzing te hebben, aangezien deze essentieel is om te bepalen of de informatie relevant is voor de aanwezigheid van CE op de projectlocatie en/of in het onderzoeksgebied. Voor de locatieverwijzing gelden de volgende uitgangspunten:
 - a. Indicaties en/of contra-indicaties moeten worden vertaald naar een locatie in de huidige topografie;
 - b. Waar sprake is van onduidelijkheid/onbetrouwbaarheid in de locatieverwijzing, wordt dit gedocumenteerd;
 - c. Bij gebruikmaking van indicaties en/of contra-indicaties uit geschreven bronnen, dient de locatieverwijzing uit het bronbestand in de rapportage ongewijzigd te worden overgenomen.
4. Bij het vaststellen van de conclusie worden de volgende uitgangspunten gehanteerd:
 - a. Bij de beoordeling of bepaalde oorlogshandelingen een indicatie vormen voor de aanwezigheid van CE in het onderzoeksgebied, wordt bijlage 3 van het WSCS-OCE 2012 als leidraad gehanteerd. Hiervan mag alleen gemotiveerd worden afgeweken;
 - b. Als er geen indicaties zijn die wijzen op de aanwezigheid van CE in het onderzoeksgebied, is de conclusie ONVERDACHT;
 - c. Als er indicaties zijn dat bij oorlogshandelingen binnen de grenzen van de projectlocatie en/of onderzoeksgebied bepaalde hoofdsoorten CE zijn gebruikt/betrokken geweest, dan is (een deel van) de projectlocatie en/of onderzoeksgebied VERDACHT op de aanwezigheid van deze hoofdsoorten CE, tenzij op basis van contra-indicaties het tegendeel kan worden bewezen.
5. Het verdachte gebied wordt horizontaal en verticaal afgebakend, gespecificeerd per (sub)soort CE, hoeveelheid en verschijningsvorm van vermoedelijke CE. Daarbij worden de volgende uitgangspunten gehanteerd:
 - a. Bij de horizontale afbakening van het verdachte gebied wordt bijlage 3 van het WSCS-OCE 2012 gehanteerd;
 - b. Uitgangspunten voor de verticale afbakening:
 - i. Bij het bepalen van de verticale afbakening dient specifiek rekening te worden gehouden met: bodemweerstand, verwachte indringingsnelheid en –hoek, gewicht, vorm en diameter CE;
 - ii. Voor het berekenen van de penetratiediepte wordt gebruik gemaakt van een rekenmethode waarin ten minste rekening gehouden wordt met de volgende parameters: de afwerphoogte, de afwerpsnelheid, het gewicht van de bom, de diameter van de bom en de weerstand van de bodem;
 - iii. Indien sprake is van grondverzet/grondroering in de periode 1945 tot heden, wordt op basis daarvan bepaald of, en zo ja, tot welke diepte minus maaiveld (gerelateerd aan NAP), de aanwezigheid van CE kan worden uitgesloten;
 - iv. De verticale afbakening wordt zodanig uitgedrukt dat deze is te herleiden tot de diepte ten opzichte van NAP;
 - c. Uitgangspunten horizontale afbakening:

- i. Bij de horizontale afbakening van het verdachte gebied wordt de tolerantie gemotiveerd, gebaseerd op het beschikbare bronnenmateriaal;
 - ii. Het verdachte gebied wordt weergegeven in RD-coördinaten;
- d. Onder de verschijningsvorm wordt verstaan de wijze waarop CE in het verleden in de (water)bodem zijn terechtgekomen, waarbij onderscheid kan worden gemaakt in: afgeworpen, verschoten, gegooid, gelegd, weggeslingerd, opgeslagen, gedumpt, begraven (inclusief redepositie), als restant uit springputten of explosie en als onderdeel van (vliegtuig)wrakken en/of gezonken vaartuigen.

Bijlage 2 Vaststellen verdacht gebied en afbakening in vooronderzoek

In onderstaand overzicht is de horizontale afbakening van het verdachte gebied weergegeven zoals deze is opgenomen in het WSCS-OCE 2012.

Indicatie	Algemene omschrijving	Uitgangspunt conclusie		Uitgangspunten voor afbakening verdacht gebied
		Verdacht	Onverdacht	
Verdedigingswerk	Groepering van wapenopstellingen en/of geschutopstellingen, rondom afgezet met een versperring (bijvoorbeeld weerstandskern of steunpunt)	X		Het grondgebied binnen de grenzen van het verdedigingswerk is verdacht. De grenzen worden bij voorkeur bepaald aan de hand van georeferencierte luchtfoto's.
Wapenopstelling	Opstelling van handvuurwapen, machinegeweer of andere (semi)automatisch wapen, niet zijnde onderdeel van een verdedigingswerk	X		Locatie van de wapenopstelling
Geschutopstelling (statisch en mobiel)	Locatie van geschut, niet zijnde onderdeel van een verdedigingswerk.	X		25 meter rondom het hart van de geschutopstelling, maar niet verder dan een eventuele aangrenzende watergang.
Munitieopslag in open veld	Locatie van munitievoorraad in het open veld, niet zijnde binnen een verdedigingswerk	X		Locatie van de veldopslaglocatie
Loopgraaf	Militaire loopgraaf	X		Het gebied binnen de contouren van de loopgraaf is verdacht, bij voorkeur bepaald aan de hand van georeferencierte luchtfoto's.
Tankgracht of -geul	Een diepe (al dan niet droge) gracht of geul met stelling wanden, aangebracht om pantservoertuigen tegen te houden		X	Niet verdacht, tenzij er aanwijzingen zijn dat er mogelijk munitie in gedumpt is.
Landmijnen verdacht gebied	Middels een aanwijzing, niet zijnde een mijnenlegrapport, op landmijnen verdacht verklaard gebied. In het verdachte gebied zijn bij de controle door de MMOD geen landmijnen aangetroffen		X	n.v.t.
Landmijnen verdacht gebied	Middels een aanwijzing, niet zijnde een mijnenlegrapport, op landmijnen verdacht verklaard gebied. In het verdachte gebied zijn bij de controle door de MMOD, of bij naoorlogse activiteiten landmijnen aangetroffen.	X		De grenzen zoals aangegeven in het ruimrapport
Mijnenveld	Geregistreerd mijnenveld, waarvan mijnenlegrapport aanwezig is. Alle volgens het legrapport gelegde landmijnen zijn geruimd.		X	n.v.t.
Mijnenveld	Geregistreerd mijnenveld waarvan mijnenlegrapport aanwezig is. Niet alle volgens het mijnenlegrapport gelegde landmijnen zijn geruimd. Geen feitelijke onderbouwing bekend waarom er landmijnen worden vermist.	X		De grenzen zoals aangegeven in het mijnenlegrapport en/of ruimrapport.
Mijnenveld	Mijnenlegrapport aanwezig. Niet alle volgens het legrapport gelegde landmijnen zijn geruimd. Feitelijke onderbouwing bekend waarom er landmijnen worden vermist.		X	n.v.t.
Versperringen	Versperringen, zoals strandversperringen en drakentanden		X	Tenzij er indicaties zijn dat CE onderdeel uitmaken van de versperring.
Infrastructuur zonder geschutopstelling of munitievoorraad	Militaire werken zoals woononderkomen of werken met een burgerdoel zoals schuilbunker		X	Tenzij er indicaties zijn op CE vanwege de aanwezigheid van nabij verdediging in de vorm van bijvoorbeeld wapenopstellingen
Schuilloopgraaf	Loopgraaf voor burgerbevolking om in te schuilen		X	n.v.t.
Kampementen	Grondgebied met onderkomens zoals tenten		X	Tenzij er indicaties zijn op CE vanwege de aanwezigheid van munitieopslag of nabij verdediging in de vorm van bijvoorbeeld wapenopstellingen.
Mangat	Gat in grond met schuilfunctie, niet in gebruik genomen als schuttersput		X	n.v.t.
Vernielingslading	Locatie van aangebrachte vernielingslading	X		Locatie van vernielingslading
Artillerie-, mortier- of raketbeschieting	Gebied dat is beschoten door mobiel of vast geschut, mortieren of grondgebonden (meervoudige) raketwerpersysteem	X		Situationeel te bepalen
Raketbeschieting inslagenpatroon bekend	Gebied dat is getroffen door een raketbeschieting met jachtbommenwerpers	X		Op basis van een analyse van het inslagenpatroon wordt de maximale afstand tussen twee opeenvolgende inslagen binnen een inslagenpatroon bepaald. Het verdachte gebied wordt afgebakend door deze afstand te projecteren op de buitenste inslagen van het inslagenpatroon. Dat is exclusief de eventuele horizontale verplaatsing van de buitenste blindganger binnen het inslagenpatroon
Inslagpunt blindganger, zijnde een vliegtuigbom	Vliegtuig die niet in werking is getreden	X		Te bepalen volgens rekenmethode waarin ten minste rekening wordt gehouden met de volgende parameters: de afwerphoogte, de afwerpsnelheid, het gewicht van de bom, de diameter van de bom en de weerstand van de bodem. Op basis van in ieder geval deze vijf parameters wordt berekend tot welke diepte CE theoretisch kunnen indringen en hoever de maximale horizontale verplaatsing is.
Crashlocatie vliegtuig	Aanwezigheid van CE vanwege de crash	X		Situationeel te bepalen
Krater van gedetoneerde incidentele luchtafweergranaat	Gebied waarin zich de krater van de detonatie van een incidentele luchtafweergranaat bevindt.		X	Tenzij er indicaties zijn dat het geen incidentele luchtafweergranaat betreft.

Inslagpunt van een V.1 wapen	Gebied dat is getroffen door de inslag van een V.1 wapen	X	15 meter rondom een inslagpunt vanwege de mogelijke horizontale verplaatsing onder de grond.
Krater van een (gedeeltelijk) gedetoneerde V.1 wapen	Gebied waarin zich de krater van de detonatie van een V.1 wapen bevindt.	X	Situationeel te bepalen
Krater van een (gedeeltelijk) gedetoneerde V.2 wapen	Gebied waarin zich de krater van de detonatie van een V.2 wapen bevindt.	X	Situationeel te bepalen
Dumplocatie van munitie en/of toebehoren	Dumplocatie van CE en/of toebehoren in landbodem of op waterbodem	X	Locatie van de dump en afbakening verder situationeel te bepalen, bijvoorbeeld dumping in stilstaand of stromend water
Ongecontroleerde (massa)explosie	(Sympathische) detonatie van explosieven voorraad zoals ontploffing munitieopslag of munitietrein	X	Situationeel te bepalen
Vernietigingslocatie voor CE	Eén of meerdere springputten	X	De contour(en) van de springput(ten) en afbakening verder situationeel te bepalen, bijvoorbeeld gelet op de afstand van eventuele uitgeworpen CE buiten deze contour(en).
Vernielingslading (in werking gesteld)	Locatie van in werking gestelde vernielingslading, waarbij de mogelijkheid bestaat op het aantreffen van niet (geheel) gedetoneerde springlading(en)	X	Locatie waar de vernielingslading in werking is gesteld en afbakening verder situationeel te bepalen.
Tapijtbombardement	Gebied dat is getroffen door een bombardement met middelzware en/of zware bommenwerpers, met als doel om schade aan te richten over een groot gebied.	X	Op basis van een analyse van het inslagenpatroon ²⁹⁸ wordt de maximale afstand tussen twee opeenvolgende inslagen binnen een inslagenpatroon bepaald. Het verdachte gebied wordt afgebakend door deze afstand te projecteren op de buitenste inslagen van het inslagenpatroon. Dat is exclusief de eventuele horizontale verplaatsing van de buitenste blindganger binnen het inslagenpatroon.
Duikbombardement op zgn. 'Pin Point Target', inslagenpatroon onbekend	Gebied dat is getroffen door een bombardement met jachtbommenwerpers, met als doel om een vooraf bepaald specifiek object te treffen	X	Het verdachte gebied wordt bepaald door een afstand van 181 meter gemeten vanuit het hart van het doel ²⁹⁹ .
Duikbombardement op zgn. 'Line Target', inslagenpatroon onbekend	Lineair gebied, nabij een spoorlijn, dat is getroffen door bombardement met jachtbommenwerpers, met als doel om de spoorlijn te treffen	X	Het verdachte gebied wordt bepaald door een afstand van 91 meter gemeten vanuit het hart van de spoorlijn ³⁰⁰ .
Raketbeschieting op zgn. 'Pin Point Target', inslagenpatroon onbekend	Gebied dat is getroffen door een raketbeschieting met jachtbommenwerpers, met als doel om een vooraf bepaald specifiek object te treffen.	X	Het verdachte gebied wordt bepaald door een afstand van 108 meter gemeten vanuit het hart van het doel ³⁰¹ .
Raketbeschieting op zgn. 'Line Target', inslagenpatroon onbekend	Lineair gebied, nabij een spoorlijn, dat is getroffen door een raketbeschieting met jachtbommenwerpers, met als doel om de spoorlijn of treinstel op deze spoorlijn te treffen	X	Het verdachte gebied wordt bepaald door een afstand van 80 meter gemeten vanuit het hart van de spoorlijn ³⁰² .

²⁹⁸ Verzameling van de locaties van inslagen van één bepaald toestel of één bepaald bombardement.

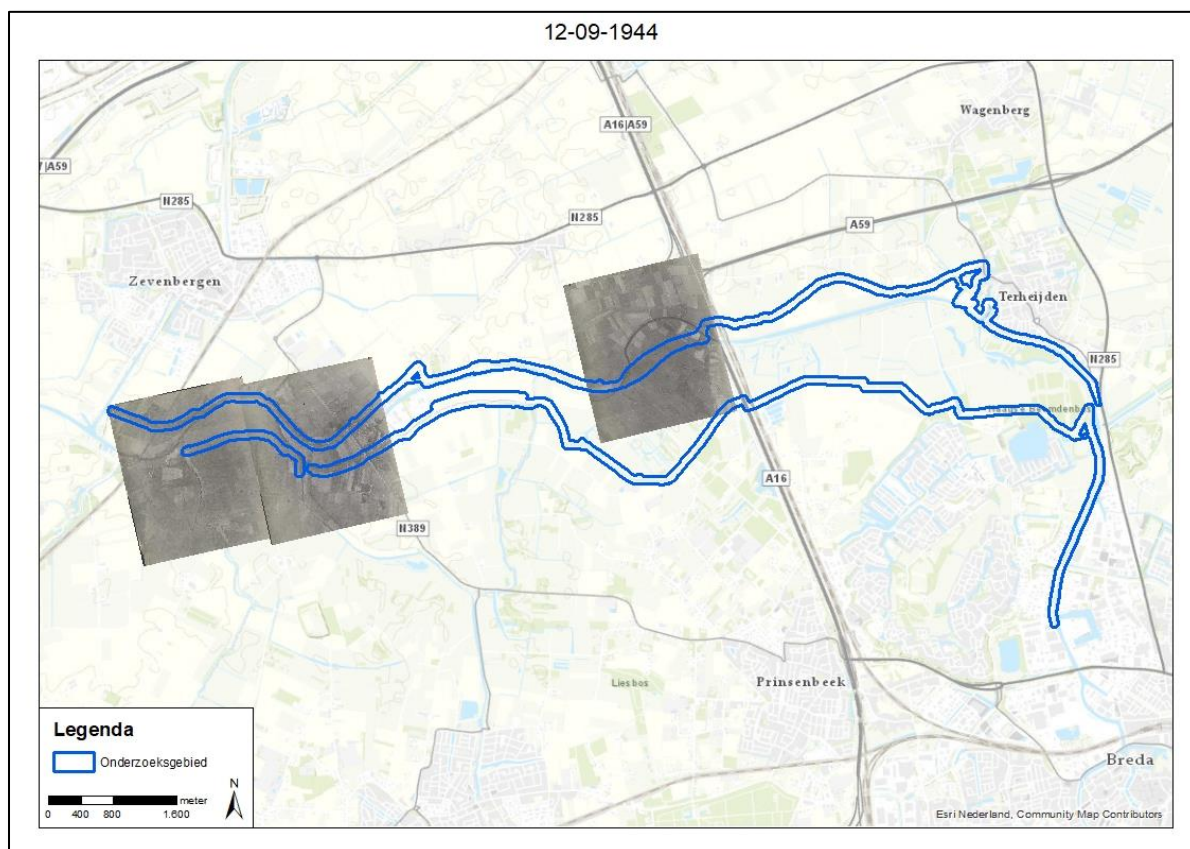
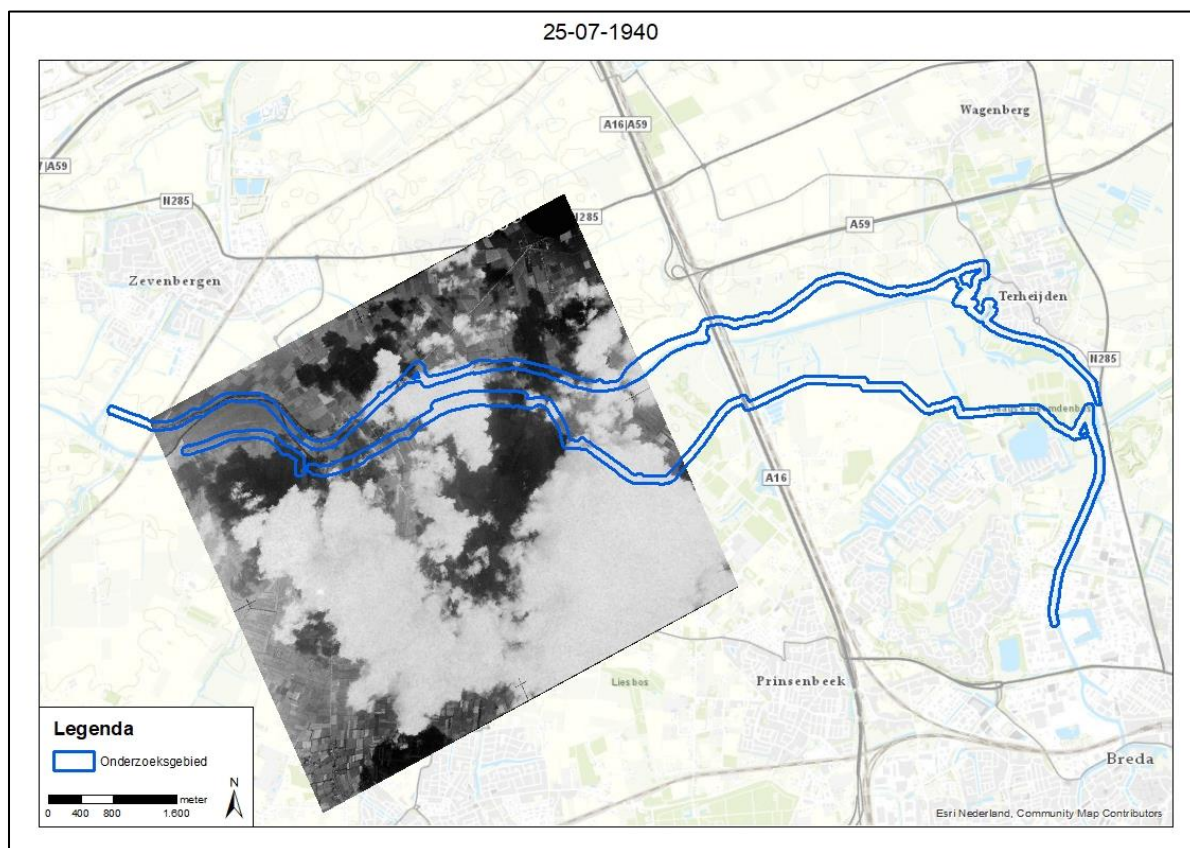
²⁹⁹ Afstanden zijn afkomstig van een Britse studie (empirisch onderzoek) naar de accuratesse bij aanvallen door eenmotorige duikbommenwerpers gedurende de ^{SEP}periode oktober 1944 – april 1945 (AIR 55/322). Eventueel effect van vijandelijk luchtafweer tijdens deze duikbombardementen is niet in de studie meegenomen. De genoemde afstand is de gemiddelde afstand t.o.v. het doel waarbij opgemerkt moet worden dat 50% van de vliegtuigbommen binnen 119 meter neer is ^{SEP}gekomen en de maximaal gemeten afstand t.o.v. het doel 181 meter was.

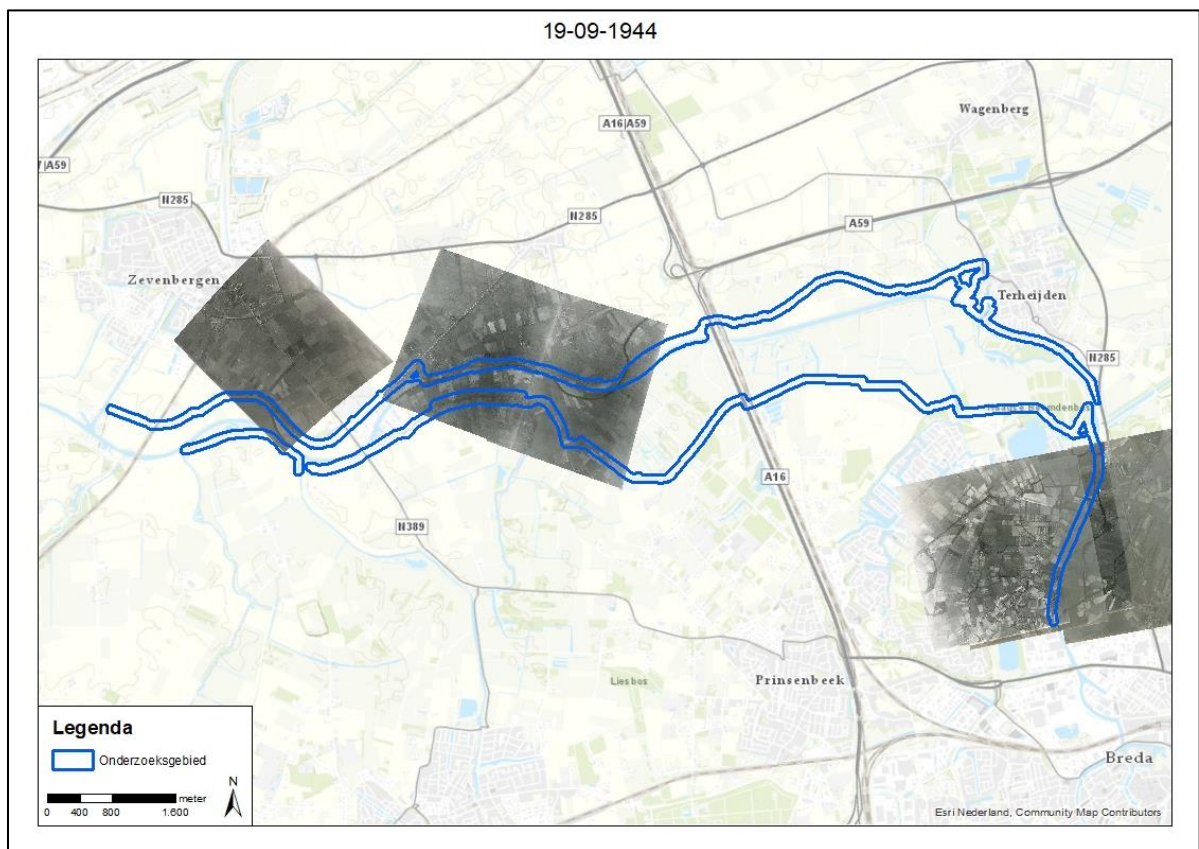
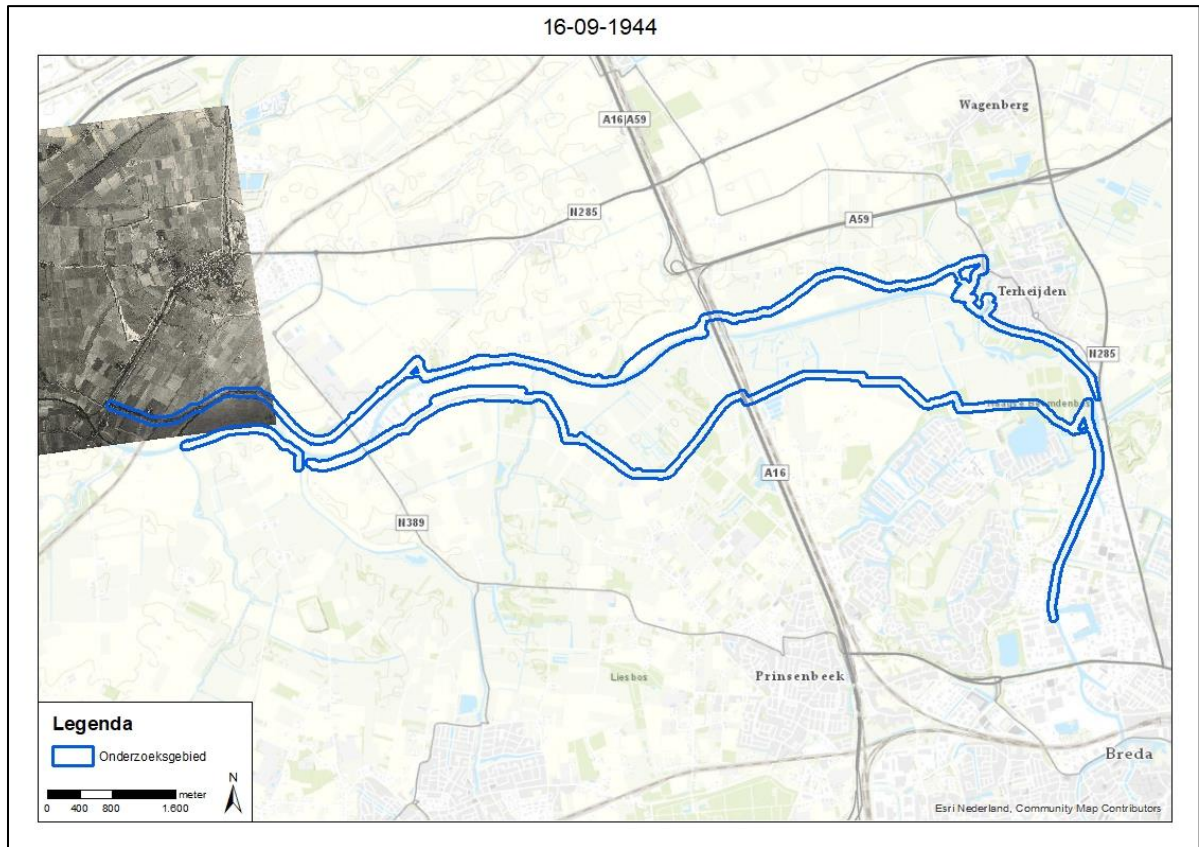
³⁰⁰ Afstanden zijn afkomstig van een Britse studie (empirisch onderzoek) naar de accuratesse bij aanvallen door eenmotorige duikbommenwerpers gedurende de ^{SEP}periode oktober 1944 – april 1945 (AIR 55/322). Eventueel effect van vijandelijk luchtafweer tijdens deze duikbombardementen is niet in de studie meegenomen. De genoemde afstand is de gemiddelde afstand t.o.v. het doel waarbij opgemerkt moet worden dat 50 % van de vliegtuigbommen binnen 46 meter neer is ^{SEP}gekomen en de maximaal afstand t.o.v. het doel 91 meter was.

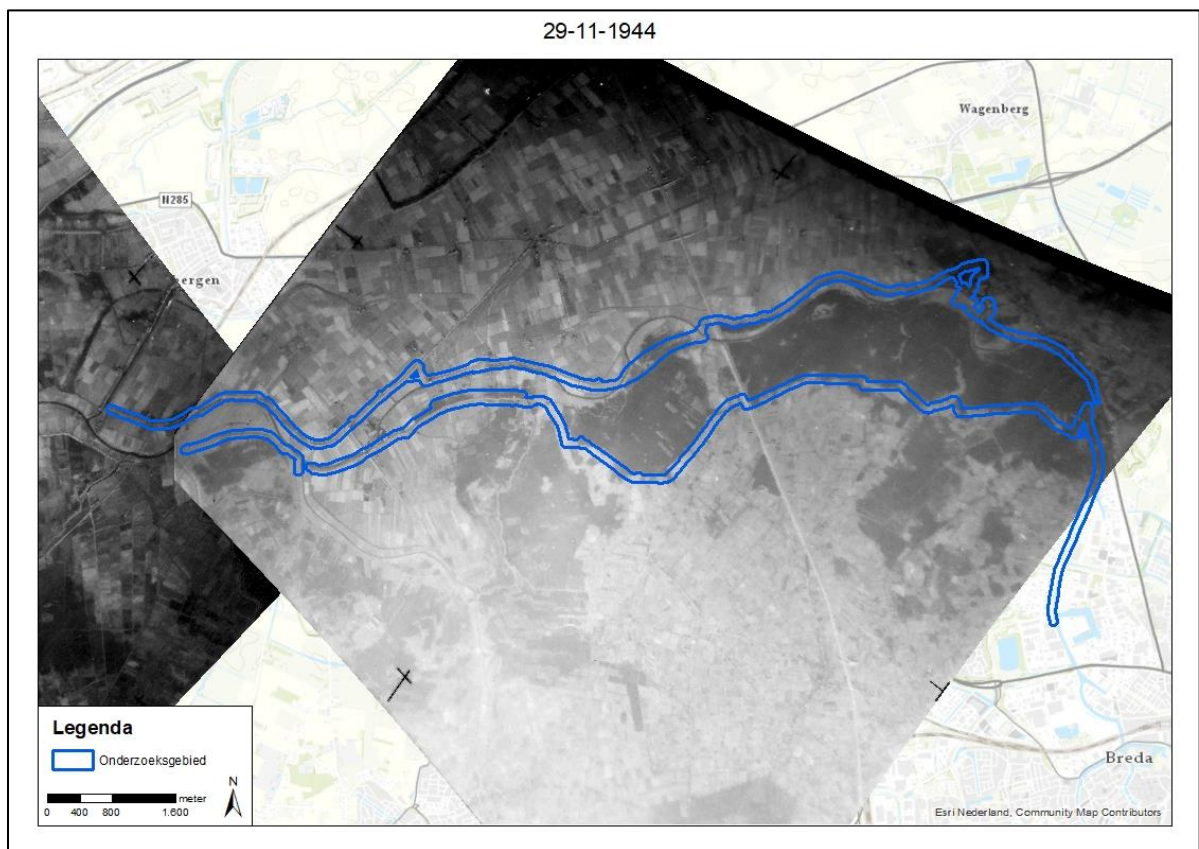
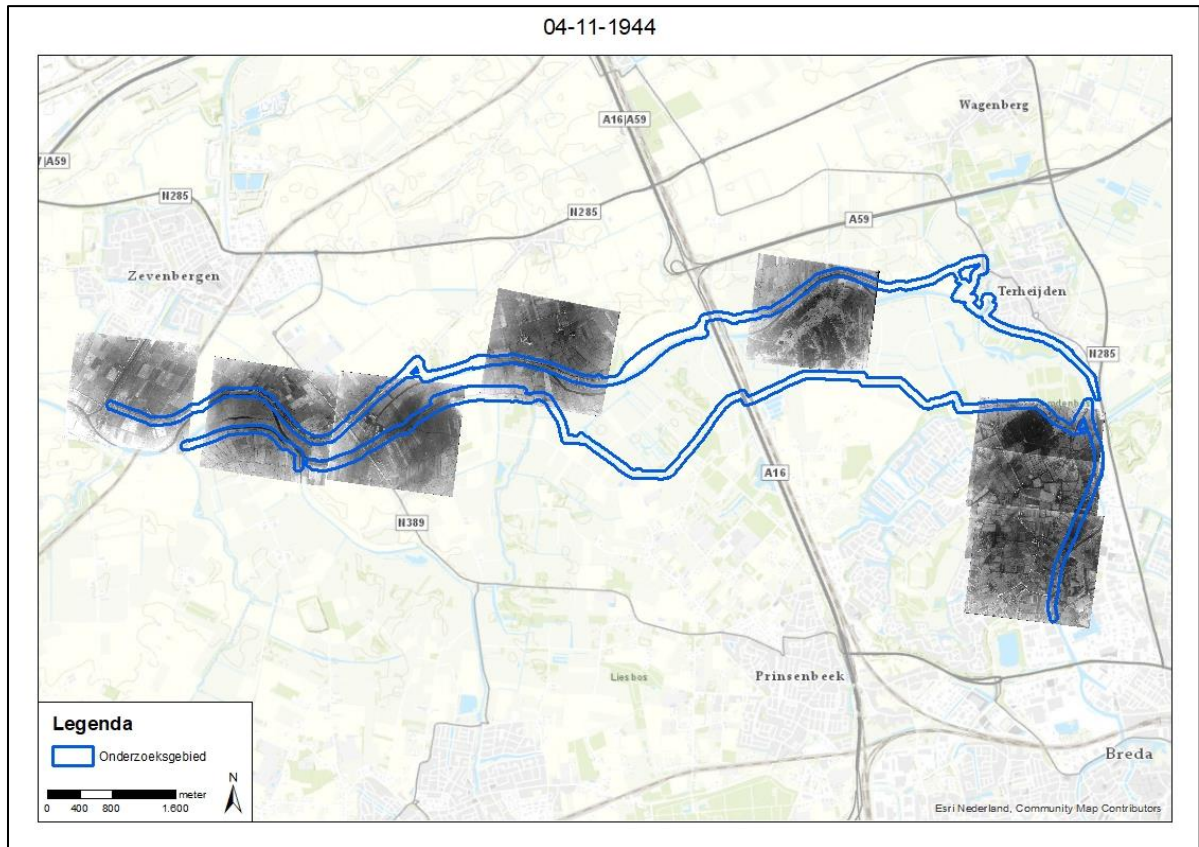
³⁰¹ Afstanden zijn afkomstig van een Britse studie (empirisch onderzoek) naar de accuratesse bij aanvallen door eenmotorige duikbommenwerpers gedurende de ^{SEP}periode oktober 1944 – april 1945 (AIR 55/322). Eventueel effect van vijandelijk luchtafweer tijdens deze duikbombardementen is niet in de studie meegenomen. De genoemde afstand is de gemiddelde afstand t.o.v. het doel (gebouwen) waarbij opgemerkt moet worden dat de gemiddelde spreiding van de raketten t.o.v. ^{SEP}het middelpunt van een salvo 69 meter was, en dat de gemiddelde afstand van het middelpunt van een salvo t.o.v. het doel 39 meter was.

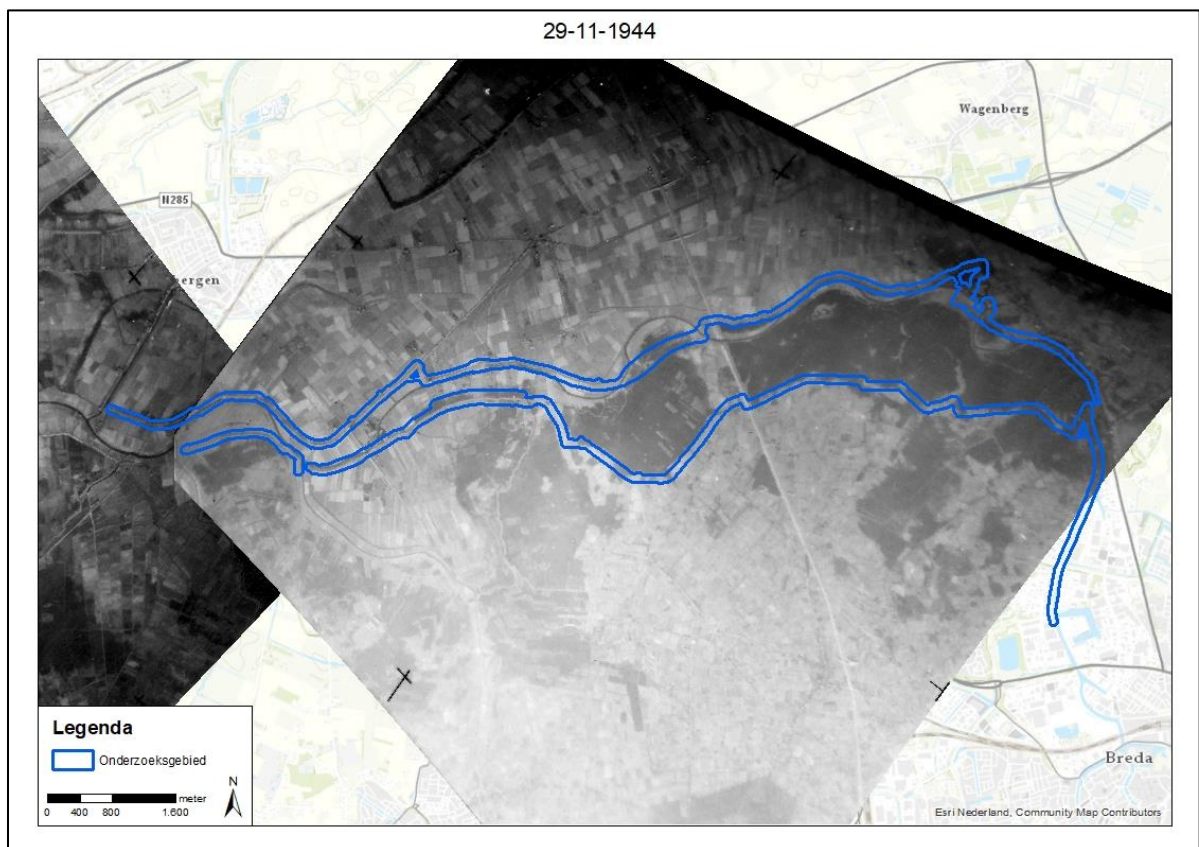
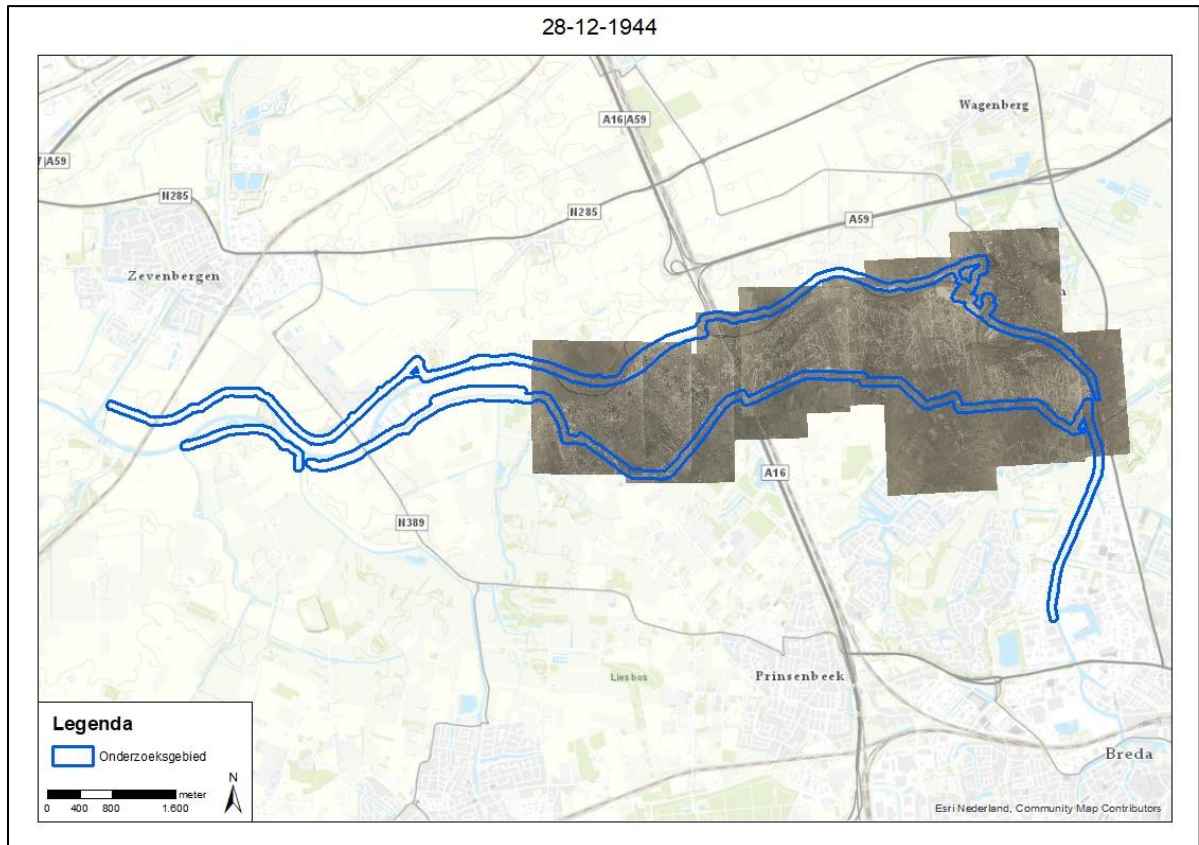
³⁰² Afstanden zijn afkomstig van een Britse studie (empirisch onderzoek) naar de accuratesse bij aanvallen door eenmotorige duikbommenwerpers gedurende de ^{SEP}periode oktober 1944 – april 1945 (AIR 55/322). Eventueel effect van vijandelijk luchtafweer tijdens deze duikbombardementen is niet in de studie meegenomen. De genoemde afstand is de maximale afstand gemeten n.a.v. luchtfoto-interpretatie.

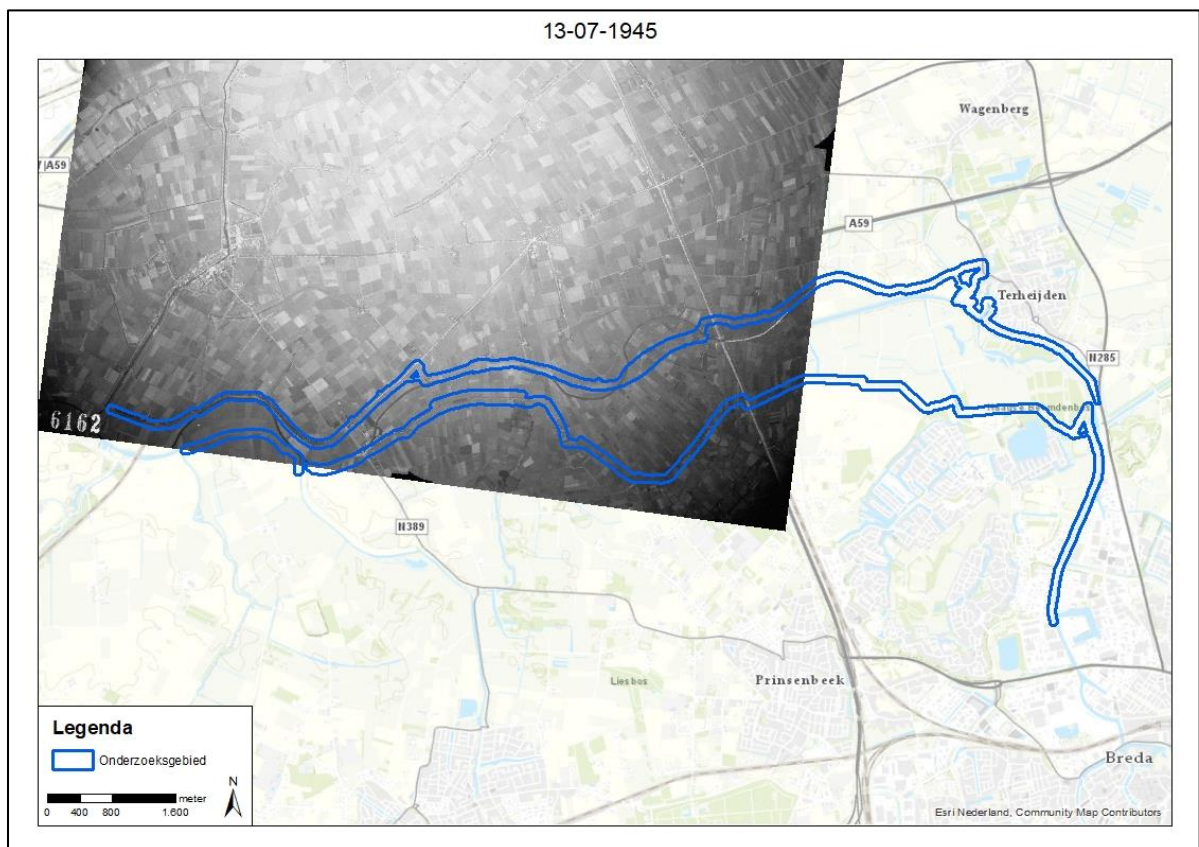
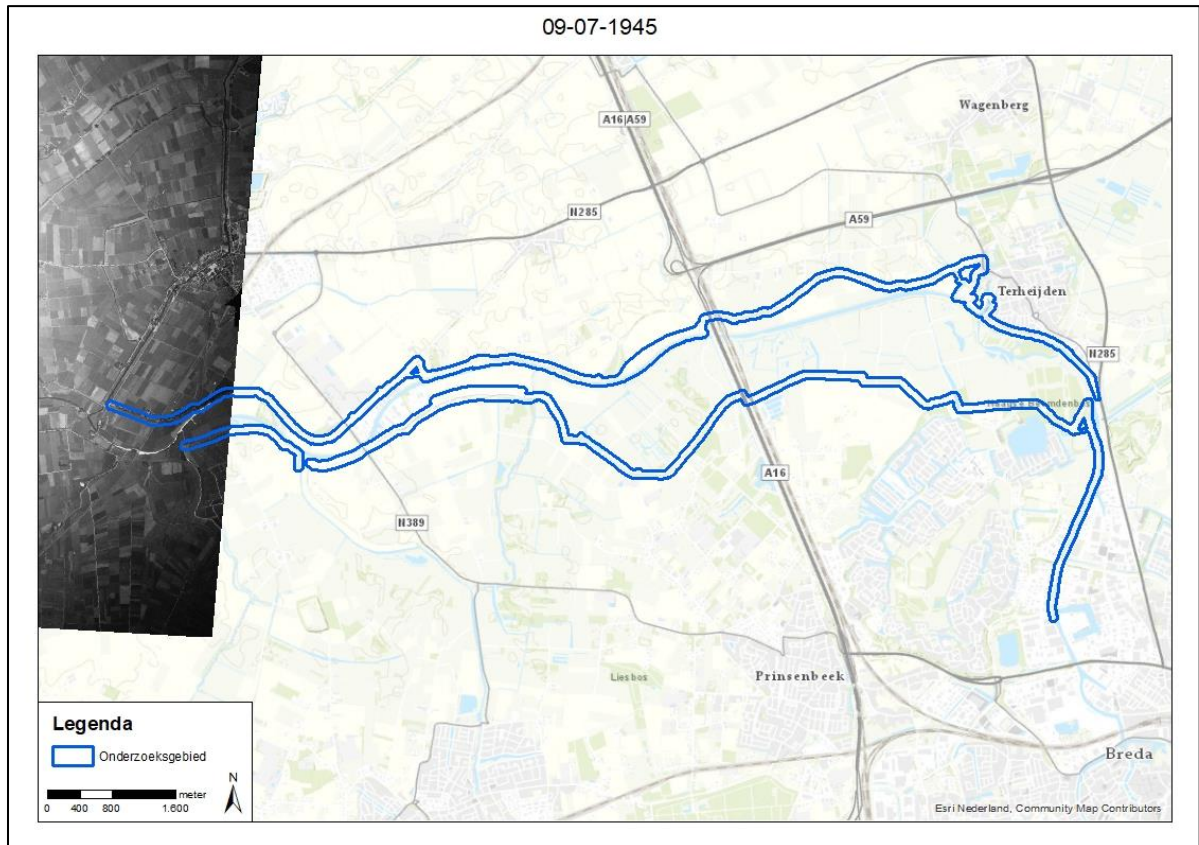
Bijlage 3 Dekking geraadpleegde luchtfoto's











Bijlage 4 MORA's van het Semi-Statisch Archief (SSA) te Rijswijk

Mora nr	Datum	Plaats	Locatie	CE	Opmerkingen
19710552	26-3-1971	Prinsenbeek	Essendreef 3	1 granaat, halve kilo verbrand kruit	Bouwland nabij
19732245	24-9-1973	Terheijden	Hoofdstraat 161	n.v.t.	Geen CE aangetroffen maar een brandblusser
19763246	30-9-1976	Breda	Langeweg	n.v.t.	vermoedelijk granaat 20 cm, EODD identificatie mist in de MORA
19771798	31-5-1977	Terheijden	Schuivenoordseweg	n.v.t.	vermoedelijk granaat, EODD identificatie mist in de MORA
19791210	11-5-1979	Terheijden	Schuivenoordseweg	1 granaat (High Explosive)	
19791754	28-6-1979	Breda	Schapenweide 1	1 artilleriegranaat (chemisch) van 7,5 centimeter en een 20 millimeter High Explosive	
19810137	24-1-1981	Etten-Leur	Bollendonkseweg	1 anti-personeel granaat 57 millimeter	
19810412	27-2-1981	Terheijden	Laakdijk 12	n.v.t.	Geen CE aangetroffen, maar gewicht van klok
19813381	2-11-1981	Terheijden	Bredeweg	1 artilleriegranaat 9 centimeter (high explosive)	
19813597	23-11-1981	Terheijden	Schuivenoordseweg 2	1 Artillerie granaat 7,5 centimeter (high explosive)	
19820343	18-2-1982	Langeweg	Krauwelgors 4	olielampgewicht	
19832486	14-8-1983	Zevenbergen	Zuidijk 6	1 artilleriegranaat 105 millimeter (high explosive), 1 kist kleinkalibermunitie	
19832750	2-9-1983	Prinsenbeek	Brielsedreef	1 lichtkogel (Flare) 4,5 inch	
19832778	5-9-1983	Zevenbergen	Generaal Allenweg	1 artilleriegranaat High Explosive van 7,5 centimeter	langs kanaal
19841557	7-5-1984	Terheijden	Schuivenoordseweg 6	1 artilleriegranaat 7,5 centimeter (high explosive)	
19841799	23-5-1984	Zevenbergen	Generaal Allenweg 5	1 mortiergranaat High Explosive van 5 centimeter (Duits)	
19841862	28-5-1984	Zevenbergen	Markdijk 1	1 Artillerie pantser massief 57 millimeter	
19850087	17-1-1985	Breda	Hooijdonkseweg 10	n.v.t.	ZA, gevonden; nihil
19850196	6-2-1985	Terheijden	Krauwelgors 4	1 lege rookgranaat, 1 handgranaat	
19850431	9-3-1985	Terheijden	Schuivenoordseweg 15	1 artilleriegranaat 9 centimeter (high explosive)	
19851526	20-5-1985	Zevenbergen	Generaal Allenweg 36	1 granaat van 88 millimeter (Duits) en 1 granaat P13 van 6 centimeter.	
19852997	25-9-1985	Zevenbergen	Markdijk	1 mortiergranaat HE van 6 centimeter	
19853111	2-10-1985	Zevenbergen	Markdijk	1 artillerie granaat 175 millimeter met 117 Mod 3b ontsteker	
19861988	18-6-1986	Prinsenbeek	Nieuweveerweg	1 artilleriegranaat 105 millimeter (high explosive) model 23 voor skoda met dopp. Z.s./160geb.	
19862236	7-7-1986	Terheijden	Schuivenoordseweg	n.v.t.	Was niet te vinden. Wordt opnieuw gemeld.
19862749	18-8-1986	Langeweg	Hokkenberg	1 pantser brisantgranaat 7,5 centimeter, 1 pantser massief granaat 7,5 centimeter, 1 pantser massief granaat 5 centimeter	
19863258	29-9-1986	Langeweg	Hokkenberg	1 artilleriegranaat massief 7,5 centimeter	
19863276	30-9-1986	Terheijden	Bredeweg	1 artilleriegranaat en 1 kilogram kleinkalibermunitie	
19863899	17-11-1986	Langeweg	Hokkenberg	1 pantsergranaat massief. Met tracer 5 centimeter	
19872723	4-10-1987	Terheijden	Schuivenoordseweg 6	25 pond artilleriegranaat Engels fuse 117	
19880942	14-4-1988	Zevenbergen	Afgebrande Hoeve	1 mortiergranaat (brisant) van 60 millimeter	
19882927	4-10-1988	Prinsenbeek	Brielsedreef 78	6 mortiergranaten 3 inch (high explosive)	
19901737	28-6-1990	Terheijden	Bredeweg	25 pond artilleriegranaat Engels fuse 117	
19902482	14-9-1990	Breda	Bredestraat 16	1 artilleriegranaat 7,5 centimeter (high explosive)	

Mora nr	Datum	Plaats	Locatie	CE	Opmerkingen
19910129	18-1-1991	Terheijden	Hoofdstraat 155	n.v.t.	nihil
19910507	18-3-1991	Terheijden	Schuivenoordseweg	1 artilleriegranaat 25 pond High Explosive	
19911316	31-5-1991	Breda	Rietdijk	1 artillerie granaat 155 millimeter (high explosive)	
19911800	7-8-1991	Terheijden	Schuivenoordseweg	25 pond artilleriegranaat (Engels) fuse 117	
19920437	29-2-1992	Zevenbergen	Hazeldonksewandweg	1 pineapple handgranaat (High Explosive)	
19920713	31-3-1992	Prinsenbeek	Weimersepolder	1 250 kilogram SC met 2x ELAZ 25	
19921574	10-7-1992	Terheijden	Schuivenoordseweg 5	1 25 pond High Explosive	nihil
19921662	22-7-1992	Terheijden	Schuivenoordseweg 1	1 25 pond High Explosive	
19942146	11-10-1994	Prinsenbeek	Nieuweveerweg	1 artilleriegranaat High Explosive van 75 millimeter (USA)	
19950303	1-3-1995	Prinsenbeek	Markweg	1 brigantgranaat 10,5 centimeter	
19971025	5-5-1997	Prinsenbeek	Nieuweveerweg	1 75 millimeter brisantgranaat	in het weiland
19971739	13-8-1997	Langeweg	Pootweg 7a	1 pantsergranaat 37 millimeter	
19972072	30-9-1997	Zevenbergen	Markdijk 1	1 pantsergranaat 6 ponder (UK)	
19972412	13-11-1997	Zevenbergen	Afgebrande Hoeve-Hazeldonksewandweg	1 brisantgranaat 3,7 inch	
19981754	31-8-1998	Langeweg	Krauwelsgors 5	1 25 ponder chemisch Leeg	
19990134	25-1-1999	Terheijden	Jachthaven	1 raket hop(?) 60 pond	
19990440	25-3-1999	Zevenbergen	Markdijk 1	1 pantser granaat 57 millimeter (Amerikaans?)	
19990892	18-5-1999	Zevenbergen	Markdijk	1 verschoten granaat, lengte ca. 25 centimeter, diameter ca. 8 centimeter; 1 x pantsermassief 6 ponder.	
19992143	16-11-1999	Terheijden	Bredeweg	1 brisantgranaat 15 centimeter	
19992183	25-11-1999	Breda	Biezenstraat	n.v.t.	weiland, vermoedelijk granaat 11 centimeter, identificatie EODD ontbreekt
20000604	7-4-2000	Terheijden	Schuivenoordseweg 15	25 pond artilleriegranaat Engels fuse 117	
20002021	18-10-2000	Etten-Leur	Bollendonkseweg	1 brisant-pantsergranaat 57 millimeter met ontsteker no. M72	
20002021	18-10-2000	Etten-Leur	Bollendonkseweg 6	1x 75 millimeter brisant-pantsergranaat met ontsteker no. M72	
20011548	29-9-2001	Zevenbergen	Markdijk 1	1 pantsergranaat 5 centimeter	
20030211	7-2-2003	Prinsenbeek	A16 km paal 55,3	1 10,5 centimeter brisantgranaat	
20030247	17-2-2003	Zevenbergen	Generaal Allenweg	1 pantsergranaat van 7,5 centimeter.	
20030466	24-3-2003	Zevenbergen	Generaal Allenweg 36	1 pantsergranaat 6 ponder	
20030747	2-5-2003	Zevenbergen	Afgebrande Hoeve	n.v.t.	Geen informatie m.b.t. CE aangetroffen
20031779	28-10-2003	Prinsenbeek	Nieuweveerweg-A16	1 brisantgranaat 6 inch met restant schokbuis 117	
20041664	8-11-2004	Breda	Biezenstraat	1 brisantgranaat 155 millimeter zonder ontsteker en niet verschoten	
20051384	28-9-2005	Zevenbergen	Markdijk 1	1x 81 millimeter mortiergranaat	
20060286	8-3-2006	Zevenbergen	Markdijk 1	1x pantsergranaat 6 pond UK verschoten	
20060794	17-5-2006	Prinsenbeek	De Hillen	1x 29 lbs brisantgranaat van 3 inch raket met restanten ontsteker (UK)	
20101536	21-10-2010	Langeweg	Zuidelijk 1	1x 29 lbs brisantgranaat van een 3 inch raket met rest ontsteker (UK)	NA bij EODD nu
20101536001	21-10-2010	Langeweg	Zuidelijk 1	Brisantgranaat van 7,5 centimeter (F), verschoten, zonder ontsteker.	
19833481	14-2-1984	Langeweg	Bredeweg 1	n.v.t.	Zoekactie is afgeblazen
19841557	25-5-1984	Prinsenbeek	Schuivenoordseweg 6	1 artilleriegranaat 7,5 centimeter (high explosive)	

Certificaat

Norm **ISO 9001:2015**

Certificaatnummer **SZ 1945565**

TÜV Rheinland Nederland B.V. certificeert het managementsysteem van:

Certificaathouder **Bombs Away B.V.**
Maliebaan 74, 3581 CV Utrecht

Scope **Het uitvoeren van onderzoek en het analyseren van risico's volgens de WSCS-OCE richtlijn, het voeren van adviesgesprekken en het begeleiden van opsporingen van conventionele explosieven.**

EA Code: **34**

Tijdens het certificatie onderzoek is vastgesteld dat aan de eisen van bovengenoemde norm wordt voldaan.
TÜV Rheinland Nederland B.V. zal regelmatig controles uitvoeren.

Geldigheid
Ingangsdatum : **11 oktober 2019**
Vervaldatum : **10 oktober 2022**



Geaccrediteerd door de
Raad voor Accreditatie

C.M. van Houten, LSM Systems
TÜV Rheinland Nederland B.V.
Westervoortsedijk 73, 6827 AV Arnhem
Postbus 2220, 6802 CE Arnhem
Nederland